

KLEIO

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 58 | MAART 2017

- *Onderzoek naar contextualiseren*
- *Was Mata Hari spion of zondebok?*
- *De strijd met kerk en keizer*

Themanummer Oorlog

Geachte lezer,

In Nederland zijn er niet heel veel plekken waar de Tweede Wereldoorlog nog zichtbaar is. Uiteraard kennen we plekken zoals Westerbork en het Achterhuis waar de herinneringen aan de oorlog dicht onder je huid kruipen. En natuurlijk zijn er meer historische *lieux de memoire* te noemen. Toch zijn plekken als de Gedächtniskirche in Berlijn of het vernietigde dorp Lidice dichtbij Praag of Ouradour-sur-Glane in Frankrijk in ons land (bijna) niet te vinden. Wij wilden na de oorlog de oorlog uit het straatbeeld. Na het vertrek van de Duitsers werd overgegaan tot de orde van de dag: werken, werken, werken. Vlijt,

Aan ons als geschiedenisdocenten de taak om de oorlog levend te houden en om er levendig over te doceren

spaarzaamheid en arbeidsmoraal golden als belangrijke waarden. Alleen zo kon Nederland de bezetting van de Duitsers doen vergeten. De herinneringen aan de oorlog bleven echter wel levend. Niet alleen werd de oorlog zichtbaar door monumenten, er kwamen ook boeken op de markt die verduidelijkten wie wat had meegemaakt tijdens de bezetting. En uiteraard door middel van verhalen bleef de oorlog levend.

Deze *Kleio* is een mooi voorbeeld van een levende herinnering aan de oorlog, niet alleen is er aandacht voor 'oorlogsprojecten' waar vele leerlingen bij betrokken zijn, er is ook aandacht voor Nederlanders die de kant van de SS kozen. En wat te denken van het interview met de 94-jarige Bram Grisnigt, die als spion van Oranje zijn leven in de waagschaal stelde om contact te leggen tussen het bezette Nederland en het vrije Engeland. De oorlog kent kortom vele verhalen en vele kanten. Aan ons als geschiedenisdocenten de taak om deze levend te houden en om er levendig over te doceren. Bij gebrek aan echte *lieux de memoire* maakt dat vast en zeker indruk bij de huidige generatie leerlingen. In deze *Kleio* vindt u genoeg inspiratie om uw leerling bij de les van de oorlog te houden.

Cover: Op Times Square in New York vierden mensen in 1945 de overgave van nazi-Duitsland. Inkleuring door 'Tinting History'.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio

12

38

52

KLEIO

17

32

24

- 4 In oorlog met kerk en keizer**
Godsdienstoorlogen in het Heilige Roomse Rijk
- 12 Perfecte casus voor multiperspectiviteit**
Nederlands-Indië en Indonesië (1942-1949) in de klas
- 17 McCarthy's jacht op de roden**
Licht op Verplicht: rede senator zet VS in vuur en vlam
- 20 Mata Hari: spion of zondebok?**
Honderd jaar na het vuurpeloton
- 24 Stolpersteine in Veendam**
Leerlingen geven slachtoffers Holocaust een gezicht
- 28 SS'ers voor de camera**
'Ik miste de verhalen van de daders'
- 34 Tweedewereldoorlog.nl**
- 38 Duitslands bekendste bestsellerauteur**
Licht op Verplicht: veelschrijver Luther voor de Rijksdag
- 42 Hoe leren leerlingen geschiedenis?**
- 44 Spion van Oranje**
Interview met geheim agent Bram Grisnigt
- 50 Elke steen een verhaal**
- 52 Daders van de Holocaust**
Leerlingen onderzoeken schuldvraag
- 60 Continuïteit en verandering**
Het vmbo-examen geschiedenis vanaf 2018
- 64 Europees lespakket over voetbal**

- 10 Rémy Limpach... en de geschiedenis**
- 15 Boeken**
- 26 Kunst kijken: Portable War Memorial**
- 32 International: Rusland**
- 36 Museum: Het Vredespaleis**
- 48 Kleioscoop: Hitler, the Rise of Evil**
- 56 Uitgelezen: Fout in de Koude Oorlog**
- 66 Recensies**
- 70 Column: Ton van der Schans**
- 71 Kleiokrant**
- 72 Column: Jelte Posthumus**

In oorlog met kerk

Godsdienstoorlogen in het Heilige Roomse Rijk

Daan van Leeuwen is
redacteur van Kleio.

Keizer Karel V bij de Slag bij Muhlberg (1547),
portret van Titiaan, 1548. Prado, Madrid.
Rechterpagina: Keizer Karel V (1500-1558), buste van Leoni,
1555. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

en keizer

Het Heilige Roomse Rijk werd in de zestiende eeuw geplaagd door maatschappelijke en politieke instabiliteit. Toen individuele denkers als Luther en Zwingli kritiek uitten op de katholieke kerk bleken dit dé ingrediënten voor religieus gemotiveerde opstanden en oorlogen. Hierin nam een protestantse minderheid het op tegen het autoritaire gezag van de katholieke keizer. Hoe raakten burggraven, burgers en boeren in oorlog met kerk en keizer?

Deus vult' ('God wil het') zou er geroepen zijn als reactie op de oproep tot een kruistocht van Urbanus II. Het zou de leus worden van een reeks gewelddadige ondernemingen tegen vijanden van het christelijke geloof in de hoge middeleeuwen. Christenen zouden naar aanleiding van de oproep hun wapens vele malen oppakken om de dreiging van buitenaf het hoofd te bieden. In de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne tijd kwamen er echter nieuwe oproepen de wapens op te pakken en de vijanden van het geloof te bestrijden. Ditmaal waren het strenggelovigen binnen het christendom die afvallig waren geworden en een eigen pad bewandelden: lieden die protesteerden tegen de moederkerk, waarop de vorsten reageerden met onderdrukking en inquisitie. Op grotere schaal ontstonden er uit deze religieuze opstanden zelfs een aantal godsdienstoorlogen.

Protestbewegingen

Veel historici zien deze religieuze conflicten vooral als gevolg van de opkomst van religieuze splinterbewegingen die zich afscheidden van de moederkerk aan het begin van de vroegmoderne tijd. Ze laten dit schisma meestal beginnen bij de publicatie van de *Disputatio*, de vijftien negentig stellingen van Maarten Luther waarin hij opriep de roomse kerk te hervormen en terug te gaan naar de basis: het evangelie. Toch waren er tegen het einde van de middeleeuwen meer individuele denkers die, al vóór Luther, openlijk kritiek hadden op de kerk. Neem bijvoorbeeld Geert Groote (1340-1384) en zijn moderne devotie, of Johannes Hus (1369-1415) en de hussieten. ▶

Hus ontketende door zijn dood onbewust een opstand tegen de toen regerende keizer Sigismund van Luxemburg (1368-1437). De 'protestantse theologie' van Hus en de volharding van zijn aanhangers leidden tot maar liefst vijf kruistochten tegen deze religieuze groepering. Doel van de keizer was de autoriteit van de rooms-katholieke kerk in dit deel van het Heilige Roomse Rijk te herstellen. Deze Hussietenoorlogen (1419-1436) kunnen we zien als voorlopers van de godsdiensoorlogen in het Heilige Roomse Rijk waarin protestbewegingen het centrale religieuze gezag probeerden aan te tasten.

'Het volkse karakter van de Reformatie verdween en de Reformatieoorlogen na 1525 werden steeds meer een strijd van de adel'

Op dat moment was het Heilige Roomse Rijk slechts een lappendeken van (semi)zelfstandige staten die geregeerd werd door een keizer. Deze keizer werd door de belangrijkste edellieden en hoge geestelijken verkozen, maar door de zelfstandigheid van deze vorstendommen wist de keizer in de late middeleeuwen geen stevige greep op de macht van zijn enorme rijk te krijgen.

Centralisatiepoging

Het keizerschap van het Heilige Roomse Rijk kwam na het huis Luxemburg in handen van de Habsburgers, die het tot ver in de achttiende eeuw zouden leiden. Na Albrecht II, Frederik III en Maximiliaan I kwam aan het begin van de

zestiende eeuw de negentienjarige Karel V op de troon. In een periode waarin het wereldlijke en het kerkelijke gezag onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, kwamen de negatieve uitlatingen van de theoloog Maarten Luther al snel onder zijn aandacht. Luther probeerde vanaf 1517 de kerk in samenspraak met geestelijke en wereldlijke autoriteiten van binnenuit te hervormen en had geen intentie een blijvende breuk te veroorzaken.

In 1519 kwam Karel V op de troon en als centraliserende gezagsdrager probeerde hij de groeiende aanhang van het lutheranisme in te perken en het katholicisme in het Heilige Roomse Rijk te handhaven. In 1521 daagde de keizer de reformator tijdens de Rijksdag van Worms uit zijn uitspraken te herroepen. Luther weigerde, waarop Karel hem vogelvrij verklaarde; ook vervolgde hij zijn pogingen de lutherse beweging in zijn rijk uit te bannen. Niet elke Duitse prins was het eens met Karels religieuze centralisatiepoging en om het gezag over hun eigen vorstendom niet kwijt te raken kozen sommigen Luthers kant. De koning van Saksen, Frederik III (1463-1525), kwam zelfs nog even in opstand tegen de keizer in de korte 'Ridderoorlog' (1523-1524) en gaf Luther jarenlang een veilig onderkomen aan zijn hof.

Boerenopstand

Met behulp van de drukpers en de zogeheten *Schwärmer* (zwerfpredikers) verspreidde de boodschap van Luther zich in de jaren twintig over Karels rijk waarmee de invloed van de reformator niet alleen in de hoven en in de steden, maar ook op het platteland merkbaar

Thomas Müntzer, de boerenprofeet, 1525. Afbeelding uit een Duits geschiedenisboek uit 1858. British Library.

werd. Vooral Luthers kritiek op de corrupte clerici en de uitbuiting door de katholieke kerk sprak boeren aan. Ook verwelkomden zij diens boodschap die vastgeroeste feodale en religieuze verhoudingen zou kunnen veranderen. Het was een periode waarin afhankelijkheid van de clerus en edellieden door renten en herendiensten nog aan de orde van de dag was. Een van de meest invloedrijke *Schwärmer*s was de radicale volgeling van Luther, Thomas Müntzer (1490-1525) die in het Zwarte Woud door zijn opruiende preken veel sympathie onder boeren verwierf en daarmee uiteindelijk een opstand initieerde. Dat Müntzer boeren opriep tot rebellie tegen vorsten en lokale heren is op zich opmerkelijk. Luther was immers een groot voorstander van de bestaande wereldlijke structuren en zag vorsten nog steeds als hoofd van de kerk. Onderdanen moesten hun vorst gehoorzamen, ook als de vorst zich slecht gedroeg. Müntzer brak met deze visie en riep op tot opstand tegen het gezag. Luther zou zich in het voorjaar van 1525 dan ook distantieëren van Müntzer.

In de herfst van 1524 was het aantal boerenrebellens in het Zwarte Woud opgelopen tot circa twaalfhonderd. Het gerucht van de boerenopstand verspreidde zich over het gebied ten noorden van de Alpen en het aantal rebellerende boeren nam zienderogen toe tot meer dan tienduizend in de daaropvolgende winter. In maart 1525 werden vanuit deze protestbeweging naar Luthers voorbeeld twaalf eisen opgetekend waarmee er meer vrijheid voor boeren kon worden verworven. Zo werd er onder andere bepaald dat de inwoners van de gemeente zelf een priester mochten aanwijzen en hem ook mochten afzetten als hij zich misdroeg. Een andere bepaling betrof meer economische vrijheid voor boeren, dat ze vrij mochten vissen en jagen en dat excessieve boetes en straffen moesten worden afgeschaft. Ondertussen begonnen de rebellerende boeren zich steeds meer te gedragen als een

leger. Weliswaar onervaren als militairen maar gedreven door de 'Twaalf artikelen' en bedreven in het produceren van wapens en verdedigingsmechanismes begonnen ze kastelen en kloosters te plunderen en steden te belegeren voor eigen gewin.

In april 1525 riep Karel V regionale feodale legers op om de opstand neer te slaan. Er waren op dat moment geen keizerlijke legers in dat gebied, omdat zij in Italië en in het Middellandse Zeegebied in gevecht waren met de Fransen en de Ottomanen. Het leger van Zwaben was het grootste leger binnen de rijksgrenzen en werd naar Thüringen gestuurd om (een deel van) het rebellenleger te verslaan. Het boerenleger bleek geen partij voor de ervaren legers van de prinsen. Het ontbrak het geïmproviseerde rebellenleger aan goede uitrusting, training en ervaring en de boerenopstand bloedde in de zomer van 1525 dood. Karel V deed vervolgens de overgebleven rebellen – die nog jarenlang zouden rondtrekken in bendes – in de ban. Met het neerslaan van deze opstand verslechterde de situatie van de boeren in het rijk verder en het zou nog eeuwen duren voordat een van de twaalf artikelen zou worden ingevoerd. Het volkse karakter van de Reformatie verdween en de Reformatieoorlogen na 1525 werden steeds meer een strijd van de adel.

Kaart van de boerenopstand, 1524-1525. Huldrych Zwingli geportretteerd door Hans Asper, 1549.

Zwingli

Het bleef onrustig in het Heilige Roomse Rijk. Protestantse groeperingen kregen steeds meer aanhangers, zeker toen ook de Zwitserse reformator Huldrych Zwingli (1484-1531) op het toneel verscheen. Zwingli's oproep tot hervorming zorgde voor veel onrust binnen de kantons en leidde uiteindelijk tot de Eerste Kappeleroorlog (1529) en de Tweede Kappeleroorlog (1531). In deze oorlogen kwamen twee grote protestantse kantons tegenover vijf katholieke bergkantons te staan. De Tweede Kappeleroorlog werd sterk beïnvloed door wat Karel een jaar daarvoor in de Rijksdag had besproken.

*'Hij schreef aan zijn zus Maria van Hongarije:
"Als we nu niet ingrijpen,
dan zullen alle staten van Duitsland
het risico lopen te breken met het geloof"'*

In de Rijksdag van Augsburg (1530) werd een voorstel gedaan tot één christelijke waarheid te komen en een einde te maken aan de religieuze spanningen in het rijk. Wat op de achtergrond meespeelde was de dreiging van het Ottomaanse Rijk, ook een probleem van formaat dat opgelost moest worden. Het jaar daarvoor hadden de Turken Wenen belegerd, iets waarover de keizer behoorlijk ontstemd was. Binnenlandse perikelen kon de keizer er niet bij hebben. De Rijksdag kreeg echter een andere uitkomst dan waar Karel V op had gehoopt, men kwam tijdens het debat met de verschillende genodigde theologen namelijk niet tot overeenstemming. Keizer Karel besloot de Rijksdag daarop te ontbinden. Op keizerlijk advies werd vervolgens besloten dat de bepalingen van het Edict van Worms, opgesteld na het verhoor van Luther in 1521, werden verlengd

Rechts: Kaart van de Schmalkaldische Oorlogen.
Onder: Het Schmalkaldisch Verbond met de zegels van alle ondertekenaars, 1536. Thürings staatsarchief.

en dat alle lutheranen en hun bezittingen terug moesten keren naar de katholieke parochies. Karel V begon tevens met het intensiveren van de protestantenvervolgingen, iets wat leidde tot onrust en spanning in het gehele rijk. Als reactie op het streven naar een staatsgodsdienst sloten zes lutherse rijksprinsen en tien vrije steden een militair bondgenootschap. Dit bondgenootschap werd afgekondigd in februari 1531 bij het stadje Schmalkalden en werd het Schmalkaldisch Verbond genoemd. Andere prinsen en steden vroegen in de periode erna toestemming toe te treden tot dit protestantse verbond en binnen vijftien jaar zouden de meeste protestantse gebieden binnen Karels rijk zijn toegetreden tot de alliantie. In deze vijftien jaar zocht Karel slechts sporadisch toenadering tot het protestantse verbond, steeds zonder succes. Sporadisch omdat de keizer kampte met andere problemen; de oorlogen met Frankrijk en de expansie van het Ottomaanse Rijk richting Oostenrijk en Hongarije.

Veldtocht

Het Schmalkaldisch Verbond was intussen een militaire macht van betekenis geworden waar Karel V niet langer omheen kon. De alliantie provoceerde de keizer nooit, maar een bondgenootschap van protestantse adel en steden stond een belangrijk streven van Karel V in de weg: politieke en religieuze centralisatie. Toen in 1544 er een vredesbestand werd gesloten met aartsvijand

Frankrijk kreeg de vorst ademruimte om zich op zijn interne problemen te richten en ondernam hij een veldtocht tegen het verbond in de zomer van 1546. Hij schreef voorafgaand aan de strijd aan zijn jongere zus Maria van Hongarije (1505-1558): 'Als we nu niet ingrijpen, dan zullen alle staten van Duitsland het risico lopen te breken met het geloof. (...) Na het overwegen en het opnieuw overwegen, heb ik besloten de oorlog te verklaren aan Hessen en Saksen als verstoorders van de vrede tegen de graaf van Brunswijk en zijn gebieden. En hoewel dit excuus niet langer verhult dat dit een zaak is van religie, dient dit ook om de afvallige staten van elkaar te scheiden.'¹ De laatste zin is tekenend voor het beleid van de Habsburgse keizer, omdat de onderdrukking van de protestantse partijen hét politieke instrument werd voor zijn centralisatiestreven. De keizerlijke troepen bestonden uit Duitsers, Spanjaarden en Italianen en werden gemobiliseerd om op gewelddadige wijze een einde te maken aan het protestantse verbond. De legers veroverden belangrijke Schmalkaldische steden langs de Donau; ook kwam het tot een treffen bij de stad Mühlberg (1547) met de overige protestantse legers van het verbond. Doordat de verschillende aanvoerders geen overeenstemming bereikten over de te voeren tactiek, kregen de keizerlijke legers het voor elkaar de linies te doorbreken en de Slag bij Mühlberg te winnen. De verloren slag betekende weliswaar het einde van het Schmalkaldisch Verbond, maar Karel V had hiermee nog geen einde gemaakt aan de haarden van protestants verzet binnen zijn rijk.

Cuius regio, eius religio

In 1548 ondernam Karel V opnieuw een poging de doelen van de Rijksdag van Augsburg te behalen. Hoewel hij een aantal concessies deed aan de protestanten, werden de bepalingen van de Rijksdag in de meeste protestantse vorstendommen niet geaccepteerd. Het leidde in 1552 zelfs tot een kortstondige heropleving van het Schmalkaldisch Verbond toen een aantal lutherse prinses tijdens de zogenaamde Vorstenopstand in verzet kwam tegen de Habsburgse keizer. Het aantal protestanten was in de jaren veertig en vijftig sterk gegroeid waardoor het eenheids- en staatsgodsdienststreven van Karel V steeds moeilijker te realiseren viel. Het waren intussen ook meer dan alleen lutheranen en aanhangers van Zwingli; ook het anabaptisme en het calvinisme verspreidden zich over het rijk, zij het in mindere mate. Nadat het Karel V in 1553 niet gelukt was de Duitse rijksprinses te overtuigen Filips II als zijn opvolger aan te wijzen riep hij zijn laatste Rijksdag uit om rust te krijgen in zijn rijk. Met de Vrede van Augsburg (1555) gaf de keizer toe aan de lutherse vorsten en accepteerde hij de wet *cuius regio, eius religio* ('wiens gebied, diens

gebed'), waarmee werd bepaald dat elke prins of elke vrije stad zelf het geloof in dat gebied mocht bepalen. Deze bepaling was slechts deels tolerant, de vorsten kregen namelijk alleen de keuze uit luthers of katholiek. Er was geen mogelijkheid een andere protestantse vorm te kiezen. Ook gold dat iedereen die binnen een dergelijk gebied woonde de religie van de prins of stad diende te accepteren of moest verhuizen, een ander (protestants) geloof aanhangen behoorde niet tot de mogelijkheden. Vanuit religieus oogpunt was de Vrede van Augsburg een overwinning voor de verschillende vorsten van het rijk. Vanuit politiek oogpunt was het een deceptie: het Heilige Roomse Rijk zou nog drie eeuwen versplinterd en politiek zwak blijven.

Keizer Karel zag de vrede als een persoonlijke nederlaag en besloot in het najaar van 1555 af te treden en de scepter over te dragen aan zijn zoon Filips II. Gefrustreerd en vermoeid van een halve eeuw onvoltooid streven naar eenheid en handhaving van het katholicisme trok hij zich terug in Spanje, waar hij in een paleis naast een klooster ging wonen en zijn laatste jaren als kluizenaar sleet. Hij overleed in 1558, mijmerend over hoe Europa in brand stond door toedoen van enkele individuen die het opnamen tegen de moederkerk. Was dit Gods wil? ■

¹ Geciteerd in: K. Repgen, 'What is a "Religious War"?' in: E.I. Kouri en T. Scott (ed.), *Politics and Society in Reformation Europe* (Londen 1987), p. 319. Eigen vertaling.

Vrede van Augsburg, 1555.

Literatuur

- P. Blicke**, *Die Revolution von 1525* (München 2004).
K. DeVries, 'Lucifer and his angels' in: *Medieval Warfare* (volume VI-6, 2017-1), p. 6-14.
N. Housley, *Religious warfare in Europe, 1400-1536* (Oxford 2002).
D.H. Nexon, *The struggle for power in Early Modern Europe* (Princeton 2009).
K. Repgen, 'What is a "Religious War"?' in: E.I. Kouri en T. Scott (ed.), *Politics and society in Reformation Europe* (Londen 1987), p. 311-328.
E. Simon, *The Reformation* (Aylesley 1975).

Rémy Limpach

Rémy Limpach is als historicus verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Zijn boek *De brandende kampongs van Generaal Spoor* zorgde voor beroering: het gebruik van geweld door Nederlandse militairen in Nederlands-Indië was geen exces, maar structureel.

Ben Vriesema
is hoofdredacteur
van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Zoals George Santayana al opmerkte: 'Those who cannot remember the past are condemned to repeat it.' Geschiedenis is een waardevolle gids voor het heden.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ja, vooral omdat ik in het middelbaar onderwijs een uitstekende geschiedenisleraar had. Aan de hand van de historische wortels van conflicten die destijds de krant haalden, legde hij uit waar de geschillen nou eigenlijk vandaan kwamen. Om conflicten meer dan slechts oppervlakkig te begrijpen moet men de voorgeschiedenis bestuderen, benadrukte hij. Voor mij als politiek geïnteresseerde jongere was deze historische uitleg en benadering een eyeopener.

Scène uit de film
Paths of Glory van
Stanley Kubrick.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Ik aarzel tussen *Paths of Glory* (1957) van Stanley Kubrick en *The Battle of Algiers* (1966) van Gillo Pontecorvo. Beide films schetsen een verbijsterend beeld van de gruwelen en de zinloosheid van in dit geval twee compleet verschillende oorlogen.

Welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Als kind heb ik nagenoeg alle boeken van Thea Beckman verslonden. Als tiener raakte ik van Im Westen nichts Neues van Erich Maria Remarque onder de indruk en recent van het goed onderbouwde *De kathedraal van de zee* van Ildefonso Falcones.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Belangstelling voor geschiedenis kweken. Als niemand een vak boeiend en belangrijk vindt, bloedt het dood, wat in het geval van geschiedenis vergaande negatieve maatschappelijke gevolgen kan hebben.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Met name de Eerste en Tweede Wereldoorlog en de mondiale (de-)kolonisatieconflicten van de twintigste eeuw. Dat heeft afgezien van fascinerende militair-strategische aspecten zeker ook met de grote omwentelingen te maken die daarmee gepaard gingen. Ondanks hun destructieve kracht zijn oorlogen vaak een motor voor belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Ik bewaar mijn spullen niet decennialang, dus ik bezit eigenlijk niets met een klassieke historische waarde. Ik bezit ook geen noemenswaardige erfstukken. Wel word ik op basis van mijn oeroude mobieltje zonder internettoegang zelf door menigeen als fossiel beschouwd.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Op een wijze die jongeren aanspreekt. Het mooie en fascinerende aan geschiedenis is dat alles een geschiedenis heeft: technologie, literatuur, architectuur, kunst, economie, sport, politiek, militair of noem het maar op. Geschiedenis heeft dus de potentie om vrijwel iedereen te boeien. Het is vooral aan het onderwijs en in het bijzonder aan de docenten om manieren te vinden die dit waar te maken!

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Ik bewonder Mahatma Gandhi en Nelson Mandela, maar wil liever de Zwitser Carl Lutz (1895-1975) in het zonnetje zetten, die zelfs in zijn eigen land zo goed als onbekend is. In samenwerking met het Hongaarse verzet heeft deze consul in 1944 in Boedapest door middel van uitgifte van een door hem bedacht systeem van Schutzpässe of Schweizerpässe 62.000 Joden gered. Lutz deed dit op eigen houtje. Voor Zwitserland hield zijn ingrijpen een zeker diplomatiek risico in – en voor Lutz en zijn medewerkers een groot persoonlijk risico. De Zwitserse autoriteiten, kennelijk op hun tenen getrapt, zetten Lutz na de Tweede Wereldoorlog betreffende zijn carrière op een zijspoor en zwegen zijn moedige interventies dood. In Boedapest, Jeruzalem en elders wordt Lutz echter terecht als grote held herdacht.

Als u morgen een historische documentaire zou mogen maken, waarover zou die dan gaan?

Over de impact van het kolonialisme. De enorme, ter plaatse en tot op de dag van vandaag ontwrichtende gevolgen hiervan zijn bij de voormalige kolonisatoren nauwelijks bekend.

Joden in de rij voor de Zwitserse ambassade, 1944. Foto gemaakt door de dochter van Carl Lutz. Foto: Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich / Agnes Hirschi. Onder: De soldaten-graven in Verdun. Foto: Flamouroux.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u hebt gehad?

Als historicus heb ik bij vrijwel elk archiefbezoek een gevoel van direct contact met het verleden. Een bijzondere ervaring had ik enige tijd terug toen ik voor het eerst persoonlijke brieven in handen had van de recent overleden Indië-veteraan Herman Burgers. In het kader van mijn onderzoek heb ik natuurlijk al vaker zulke brieven gelezen, maar nog nooit van iemand met wie ik zelf nauwe banden heb gehad. Deze veteraan had zijn brieven in 1948 als dienstplichtige naar huis gestuurd. Toen ik vier jaar geleden met Burgers kennismakte, was hij zesentachtig jaar oud. Dankzij de genoemde brieven maakte ik bij wijze van spreken opnieuw kennis met hem, maar dit keer als circa twintigjarig 'groentje'.

'Geschiedenis heeft de potentie om vrijwel iedereen te boeien'

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het slagveld en vooral het ereveld te Verdun. De duizenden witte kruizen (soldatengraven) vormen een indrukwekkend monument voor de wereldbrand die van 1914 tot 1918 vooral in Europa woedde. Wie Verdun bezoekt, realiseert zich welke enorme gevaren in overdreven nationalisme en expansionisme sluimeren. Voor de meeste Europeanen is vrede op hun continent intussen iets vanzelfsprekends. Maar dat is het helemaal niet. ■

Perfekte casus voor multiperspectiviteit

Nederlands-Indië en Indonesië (1942-1949) in de klas

De dekolonisatieoorlog in Indonesië en de koloniale erfenis staan in de belangstelling. Terwijl de regering nieuw onderzoek naar de dekolonisatieoorlog aankondigt, is het beeld over de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en de dekolonisatie van Indonesië in de schoolboeken nog steeds gedateerd. Een gemiste kans. Deze geschiedenis is namelijk de perfecte casus om multiperspectiviteit en burgerschap te illustreren.

Ardjuna Candotti is verantwoordelijk voor de educatie en tentoonstellingen bij het Indisch Herinneringscentrum (indischherinneringscentrum.nl).
Ilse Raaijmakers is senior onderzoeker bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei en beleidsadviseur bij Cogis/Arq WO2 en Citizenship (4en5mei.nl).

‘Indië is *hot!*’ Die uitspraak deed historicus Remco Raben in september 2016 bij zijn inauguratie als hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis. Wie het nieuws de afgelopen maanden heeft gevolgd kan er inderdaad niet omheen. De dekolonisatieoorlog in Indonesië staat volop in de belangstelling, vooral sinds het verschijnen van *De brandende kampongs van Generaal Spoor* van Rémy Limpach. Zijn conclusie dat Nederlandse militairen in deze oorlog ‘structureel extreem geweld’ hebben gebruikt, sloeg in als een bom. Kabinet-Rutte zag zich eind 2016 zelfs genoodzaakt nieuw onderzoek naar deze ‘zwarte bladzijde’ uit de Nederlandse geschiedenis aan te kondigen.

Zwarte Piet-discussie

Tegelijkertijd is de discussie rondom discriminatie, in- en uitsluiting en in bredere zin ‘de doorwerking van het koloniaal denken’ uiterst actueel. De veranderende schoolpopulatie (onder wie (klein)kinderen van migranten die zich niet herkennen in het heersende ‘witte’ Nederlandse geschiedbeeld), de Zwarte Piet-discussie en

de opkomst van politieke partijen als Denk en Artikel 1 hebben dit maatschappelijke debat op scherp gezet.

Het stelt ons voor de vraag hoe we bepaalde kennis en beelden opdoen. Het onderwijs speelt hierin van oudsher een belangrijke rol. Hoe geven we les over een ‘oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis’, in de woorden van toenmalig (2005) minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot? Hoe behandelen we het koloniale verleden in de klas waarbij recht wordt gedaan aan alle perspectieven? Recente rapporten van het NIOD (De Bruijn, 2015) en SLO (Oorlog en dekolonisatie, 2015) onderstrepen de noodzaak het onderwijsaanbod betreffende Nederlands-Indië en de dekolonisatie te actualiseren. Historicus Gert Oostindie concludeerde al eerder in *Kleio* dat de beeldvorming rond Indonesië in Nederland begint te kantelen. De vraag blijft echter hoe dit zijn weerslag in de schoolboeken en klaslokalen vindt.

Japanse bezetting

Die vraag bestudeerde docentopleider Marc van Berkel onlangs. In opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei onderzocht hij hoe de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië (1942-1945) en de daaropvolgende dekolonisatieoorlog in Indonesië (1945-1949) anno 2016 in het Nederlandse onderwijs (PO en VO) worden behandeld.¹ Hij keek naar de positie van het thema ‘Indonesië’ in de huidige leerplannen en analyseerde voor drie representatieve lesmethoden uit het voortgezet onderwijs (*Geschiedeniswerkplaats*, *Memo* en *Sprekend Verleden*) hoe deze oorlogen aan bod komen. Daarnaast interviewde hij enkele praktijkdeskundigen als docenten, docentopleiders en schoolboekauteurs, omdat de behandeling van het thema ‘Indonesië’ sterk afhankelijk is van de manier waarop zij daar uitvoering aan geven. Van Berkel doet een paar opvallende constatering. Allereerst blijkt dat er in de Nederlandse schoolklassen weinig aandacht aan de Japanse

bezigging van Nederlands-Indië en (in mindere mate) de Indonesische dekolonisatieoorlog wordt besteed. Die aandacht valt in het niet als je het vergelijkt met de aandacht die aan de Tweede Wereldoorlog in Europa wordt geschonken. Daarnaast worden de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de Indonesische dekolonisatieoorlog erg eenzijdig belicht. Het Indonesische perspectief ontbreekt vrijwel helemaal in de onderzochte leermiddelen. Zo krijgen Indonesische slachtoffers van beide oorlogen amper aandacht en worden de beweegredenen van Indonesische strijders vereenvoudigd en beperkt toegelicht. Ook de vele slachtoffers van de Bersiap-periode blijven onbesproken. Aan de andere kant is het beeld van de Nederlanders in die periode ook beperkt. Leerlingen leren bijvoorbeeld niet wie verantwoordelijk is voor het militaire ingrijpen tijdens de dekolonisatieoorlog, laat staan voor het geweld en de oorlogsmisdaden die daar plaatsvonden. Het extreme geweld wordt in elk geval slechts in geringe mate behandeld. Het gebruik van de eufemistische term 'politieacties' wordt wel in alle lesmethoden geproblematiseerd.

Treinkapingen

Tot slot is het opvallend dat de lesmethoden nauwelijks aandacht schenken aan het vervolg op en de gevolgen van de dekolonisatie. De 'repatriëring', de dekolonisatie van Nieuw-Guinea, de Molukse treinkapingen en de vele publieke discussies naderhand in Nederland over de dekolonisatie van Indonesië komen niet of nauwelijks in de schoolboeken voor. Evenmin wordt verwezen naar resultaten van academisch onderzoek over deze periode. Dat is een gemiste kans om hedendaagse ontwikkelingen en discussies – zoals over de Nederlandse oorlogsmisdaden – vanuit het verleden te begrijpen. Van Berkel concludeert dat het ontbreken van multiperspectiviteit en historische contextualisering het voor docenten lastig maakt om ook deze 'zwarte bladzijde' uit

de Nederlandse geschiedenis in de klas op een betekenisvolle en evenwichtige wijze te behandelen. In zijn aanbevelingen voor de educatieve sector houdt Van Berkel een warm pleidooi voor multiperspectiviteit. Daarmee wordt voorkomen dat jongeren het zicht op de complexiteit en diversiteit van een samenleving in het verleden en heden verliezen. Het zou goed zijn als methodemakers en docenten daar in de toekomst rekening mee houden. Hier valt nog een wereld te winnen!

Daders en slachtoffers

Deze opdracht lijkt eenvoudig, maar is pittig. Wie zich verdiept in de oorlogen in Nederlands-Indië en Indonesië (1942-1949) komt er al snel achter dat ze doorgelicht zijn met verschillende perspectieven en ervaringen: van daders tot slachtoffers, van koloniale bestuurders tot Indonesische nationalisten, van geïnterneerden tot de groepen buiten de kampen, van verzetsstrijders tot collaborateurs. Het is juist deze diversiteit aan verhalen die de Japanse bezetting, de dekolonisatieoorlog én de daaropvolgende migratie een interessante casus voor het onderwijs maakt. Niet alleen om tot aanvullende inzichten te komen op het koloniale verleden, maar ook op de diversiteit van onze huidige samenleving. Daarmee wordt ook de mondiale context van deze oorlogsperiode benadrukt.

'De oorlogen in Nederlands-Indië en Indonesië zijn doorgelicht met verschillende perspectieven en ervaringen'

Welke perspectieven en ervaringen laat je horen? Welke 'beladen' verhalen vertel je? Het zijn vragen en constante afwegingen waar ook het Indisch Herinneringscentrum (IHC) zich mee bezighoudt bij het ontwikkelen van educatieve middelen als aanvulling op de lesmethoden.² Het zoekt daarbij naar toegankelijke middelen die deze (post)koloniale geschiedenis in beeld brengen én die bijdragen aan begrip van de ervaringen van de verschillende betrokkenen. In Nederland alleen al leven ruim 1,6 miljoen inwoners die op een of andere manier betrokken zijn bij deze geschiedenis: oorlogsgetuigen én nakomelingen.

Gamen

In het lesmateriaal neemt het IHC persoonlijke (familie) verhalen naast historische gebeurtenissen als uitgangspunt voor leerlingen om aan de slag te gaan met historisch onderzoek, denken en redeneren. In het lesmateriaal *Thuis is ver weg*, met clips uit NOS-documentaire *De oorlog van acteur Eric Schneider*, vertelt de Nederlandse acteur Eric over zijn herinneringen als kampkind tijdens de Tweede Wereldoorlog en bezoeken zijn ►

Linkerpagina:
Japanse soldaten leren Indonesische jongetjes hoe ze moeten salueren. KITLV 25285.
Rechterpagina:
Soekarno en Hatta bezoeken Japan. Collectie Elsevier.
Deze illustraties worden in het handboek van *Memo 3 vmbo* gebruikt.³ Ze wekken de suggestie dat de onafhankelijkheid van Indonesië aan de Japanners te danken is, terwijl het Indonesisch nationalisme al lang voor de Japanse bezetting bestond.

¹ Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft als taak richting, inhoud en vorm te geven aan herdenken en vieren en het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

² Het Indisch Herinneringscentrum (IHC) is een van de vier nationale herinneringscentra voor de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast richt het IHC zich op de dekolonisatie en repatriëring.

³ *Memo, Geschiedenis voor de Bovenbouw*, Handboek, 3 vmbo-kgt, 3^e druk, 4^e oplage (Malmberg, 's-Hertogenbosch 2012), p. 32-33.

Onder: Ibu Jojo vertelt Olivier en Beau Schneider over de Japanse bezetting. In: *De oorlog van acteur Eric Schneider* (NOS-documentaire), IHC-lesmateriaal *Thuis is ver weg*.
 Rechts: De game *On the Ground Reporter Indonesië*, ontwikkeld door Butch & Sundance Media en het Indisch Herinneringscentrum.

zonen Olivier en Beau (bekend van GTST) de voormalige interneringskampplekken in Indonesië. Indonesische vrouwen vertellen over hun leven buiten de kampen. Erics zonen: 'Ik had mij helemaal niet gerealiseerd dat Indonesiërs onder de Japanners ook een rotoorlog hebben gehad. [...] Dat is nou iets waar wij niks over horen [...] Vroeger dacht ik dat Indonesië alleen maar uit kampen bestond.' Deze uitspraken zijn illustratief voor het beeld dat veel leerlingen bijblijft, maar laten gelijktijdig zien dat door de oorlogsgeschiedenis vanuit meerdere invalshoeken te benaderen, er ruimte ontstaat voor andere inzichten. Ook legt het IHC bewust de relatie tussen eigentijdse burgerschapsthema's en historische kennis. De game *On the Ground Reporter Indonesië* laat leerlingen onderzoek doen naar het thema 'democratie en rechtsstaat'. De game bestaat uit levels die gekoppeld zijn aan historische periodes: de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatie en de huidige tijd. Al gamend onderzoeken de leerlingen wat de voorwaarden zijn om een democratie en rechtsstaat goed te laten functioneren en welke bedreigingen er zijn.

Dilemma's

Door de oorlogen te behandelen als onderdeel van wereldwijde ontwikkelingen, komt de wereldgeschiedenis de klas binnen. Zo zijn er meer

dan genoeg thematische verbindingen te leggen tussen de oorlog in Nederland, de koloniën en de wereld. Bijvoorbeeld over verzet door Indonesiërs in Nederland tegen de Duitse bezetter. En over dilemma's waar sommige groepen voor stonden. Denk aan de Indo-Europeanen die moesten kiezen tussen Nederlands of Indonesisch staatsburgerschap, of aan de Nederlandse verzetsmensen die 'aan de verkeerde kant' kwamen te staan. Maar ook: de Molukkers in dienst van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) of de Surinaamse militairen in Nederlandse dienst die tegen medegekoloniseerden moesten vechten. Genoemde dilemma's stimuleren leerlingen na te denken over de invloed van hun eigen achtergrond in de samenleving en hoe zij kijken naar de geschiedenis. Het biedt ruimte voor een menselijke kant van de geschiedenis. Ook maken deze verhalen inzichtelijk hoe verschillende groepen, culturen en landen met elkaar verbonden zijn. Dit maakt het interessant voor leerlingen, ook als zij zelf geen directe band hebben met de Indonesische archipel.

Toekomst

Docenten, schoolboekauteurs, historici, erfgoedinstellingen: met zijn allen kunnen we werken aan multiperspectiviteit. Het Indisch Herinneringscentrum (IHC) en het Nationaal Comité 4 en 5 mei zetten zich in voor meer multiperspectiviteit in het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en de daaropvolgende dekolonisatie. Het Comité organiseert in 2017 in afstemming met onder andere het IHC daarover een speciaal studieprogramma voor docenten en docentenopleiders. Momenteel werkt het IHC onder de noemer 'Indië in multiperspectief' aan het voor het onderwijs toegankelijk maken van bronnen (waaronder foto's, interviews, brieffragmenten, spotprenten) die verschillende thema's en standpunten weergeven tegen de achtergrond van de Japanse bezetting en dekolonisatie. Wij zijn ervan overtuigd dat deze bladzijde uit de geschiedenis dé perfecte casus is om multiperspectiviteit en burgerschap te illustreren! ■

Bronnen

Marc van Berkel, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (2017, zie www.4en5mei.nl/onderzoek).

Remco Raben, *Wie spreekt voor het koloniale verleden? Een pleidooi voor transkolonialisme* (2016, zie www.indischherinneringscentrum.nl).

Remco Raben, *Indische greppels* (2015, zie www.indischherinneringscentrum.nl).

Diverse auteurs, *Oorlog en dekolonisatie. Heroriëntering op de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië*. (2015, zie www.slo.nl).

Pieter de Bruijn, *Oorlogsvorming. Burgerschapsonderwijs en geschiedenis* (2015, zie www.niod.nl).

Revoljoetsija! De betekenis van de Russische Revolutie in historisch perspectief

Kees Boterbloem

Het ontstaan van de omwenteling en de gevolgen van deze grote verandering in Rusland en daarbuiten worden besproken. Interessant voor uw lessen over 1917.

Amsterdam University Press | € 24,95

De eenzame vader. München, 8 november 1939, 21:20. De aanslag op Hitler

Helmut Ortner

De belangstelling voor Georg Elser is groeiende; niet alleen heeft hij inmiddels een beeld gekregen in Berlijn, maar er is ook een film over zijn aanslag gemaakt. Elser groeit steeds meer uit tot een symbool van het verzet tegen Hitler.

Just Publishers | € 7,99

Het mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie

Charles Caspers en

Peter Jan Margry

In 1345 vond er in Amsterdam een hostiewonder plaats. De herdenking van dit mirakel is in de loop der eeuwen nogal veranderd ten gevolge van politieke en religieuze strubelingen.

Prometheus | € 29,99

STALIN HET HOF VAN DE RODE TSAAR

"Een wonderlijk boek." - NRC Handelsblad

MOGAM

Stalin. Het hof van de rode tsaar

Simon Sebag Montefiore

Uitvoerig boek over Stalins persoonlijke en politieke leven. Wilt u een smeug boek vol suspense en intriges? Sebag Montefiore stelt u niet teleur!

Nieuw Amsterdam | € 19,95

In een Romeins klaslokaal. Een schoolboek uit de eerste eeuw

Eleanor Dickey

Leuk boekje over hoe kinderen in het oude Rome rekenen en taal leerden. Met behulp van voorbeelden uit de leerboekjes leren wij weer over het leven van de Romeinen.

Athenaeum-Polak & Van Genneep | € 17,50

Drugs in het Derde Rijk

Norman Ohler

Waren er veel militairen en topnazi's die (een soort) *crystal meth* gebruikten na de machts-overname van Hitler? Volgens de schrijver – die vele archieven en bronnen bestudeerde – wel. Luitingh-Sijthoff | € 19,99

De eeuw van de macht. Europa 1815-1914

Richard J. Evans

De gelauwerde historicus Evans beschrijft de honderd jaar na Napoleon op een uitvoerige en prettig leesbare manier. Geen detail wordt vergeten en toch blijft het tot de laatste bladzijde interessant.

Hollands Diep | € 49,99

Gestapo. Mythe en realiteit van Hitlers geheime politie

Frank McDonough

De geheime staatspolitie slaagde erin angst te zaaien onder de bevolking zodat mensen elkaar gingen controleren. Wat de precieze werkwijze van de Gestapo was, wordt uitgelegd. Daarnaast geeft het boek een schrijnend beeld van het dagelijks leven onder het naziregime.

Athenaeum-Polak & Van Genneep | € 22,50

De smalle brug. Japan en Nederland sinds 1600 Kaneel & olifanten.

Sri Lanka en Nederland sinds 1600

Verschillende auteurs

In de *Landenreeks* van de afdeling Geschiedenis van het Rijksmuseum (samen met uitgeverij Vantilt) zijn inmiddels een aantal prachttuitgaven verschenen. Aan de hand van voorwerpen uit de collectie van het Rijksmuseum wordt een gedeeld verleden beschreven van Nederland en een buitenland. Mooi uitgegeven, dus zeer de moeite waard. Spaar ze allemaal!

Rijksmuseum/Vantilt | € 24,50 ►

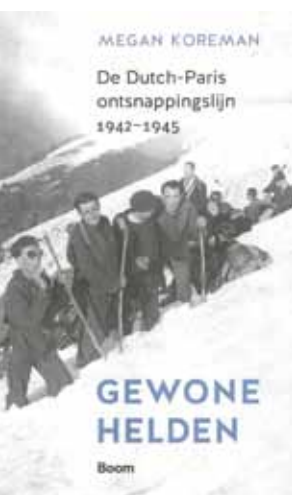

Zo zag de waarheid er op donderdag uit. Dagboek van de Duitse revolutie van 1919

Victor Klemperer

De chroniqueur van de Weimar-republiek beschrijft de onlusten begin 1919. Klemperer is getuige van een omwenteling en legt alles scherp vast in zijn dagboek.

Atlas Contact | € 27,99

Gewone helden. De Dutch-Paris ontsnapingslijn 1942-1945

Megan Koreman

Duizenden mensen werden via deze internationale ondergrondse organisatie geholpen om uit de handen van de nazi's te blijven. Hoe dit gelukt is? Lees dit boek over (in-)derdaad gewone helden die meer deden dan hulp bieden.

Boom | € 24,90

De misdaad en het zwijgen. Jedwabne 1941, de levende herinnering aan een pogrom in Polen

Anna Bikont

Zeer gedetailleerde beschrijving van de afslachting van een half Pools dorp, aangedaan door de andere helft van dat dorp. Bikont kreeg verschillende prijzen voor dit boek, en terecht, want ze krijgt elke steen boven.

Nieuw Amsterdam | € 39,99

Amsterdam 1900. Foto's van Olie, Breitner, Eilers en tijdgenoten

Anneke van Veen

Prachtige foto's gemaakt in de hoofdstad ten tijde van de Industriële Revolutie en de verkrotting. Mooi bronmateriaal.

Thoth | € 29,95

Gelderland grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden

Dolly Verhoeven e.a. (red.)

Gelderland heeft allerlei grenzen gekend: van Romeinse rijksgrens, die er dwars doorheen liep, tot militaire buffer voor het Westen. In dit mooi geïllustreerde boek

wordt het belang van de grenzen uitgelegd; ook te zien is de impact die ze hadden op de inwoners.

Vantilt | € 22,50

Dagboek uit Kamp Amersfoort. 1942

Dirk Willem Folmer

De aantekeningen van Folmer beslaan slechts 69 dagen, maar geven een microscopisch beeld van wat zich in kamp Amersfoort afspeelt: martelingen, honger, vernederingen, maar ook de wil om in leven te blijven.

WalburgPers | € 39,50

De bewakers van Westerbork

Frank van Riet (red.)

Sinds kort staan de namen van alle bewakers uit Auschwitz online. Dat is nog niet het geval met de bewakers van kamp Westerbork. Zij zorgden voor discipline, en zagen toe dat de transporten rustig verliepen. Wie waren zij?

Boom | € 24,90

De gloed van Sint-Petersburg. Wandelingen door heden en verleden

Jan Brokken

Beeldende beschrijvingen over een vergeten periode uit deze neoclassicistische stad vermengd met het leven van alledag.

Atlas Contact | € 19,99

Lof der botheid. Hoe de Hollanders hun naïviteit verloren

René van Stipriaan

Mooie anekdotische verhalen, niet alleen uit de Gouden Eeuw maar ook uit de periode erna.

Gemakkelijk leesbaar.

Querido | € 19,99

Berlijn 1936. Een zomer in Hitlers Duitsland

Oliver Hilmes

De Olympische Spelen in Berlijn waren een maskerade: de antisemitische teksten werden weggehaald en het Horst Wessellied werd niet gespeeld, in plaats daarvan hoorde men jazz. Had niemand wat door?

Ambo Anthos | € 22,99

'Ze doen ons niets' Vervolging en deportatie van de joden in Nederland 1940-1945

Carrie van Lakerveld &

Victor Levie

De opbouw van de antisemitische maatregelen tijdens de Bezetting worden prachtig in beeld gebracht. Als lezer word je niet vrolijk van dit boek, maar het is wel een schitterende uitgave.

Boom | € 25,00 ■

McCarthy's jacht op de roden

Gevolgen van een bevlogen anticommunistische redevoering

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de wereldorde in een tweestrijd tussen twee supermachten: de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het wederzijdse wantrouwen onttaardde in Amerika in de eerste helft van de jaren vijftig zelfs in een sfeer van angst voor communistische infiltratie in het overheidsapparaat. Dit 'McCarthyisme' zou een lichtend voorbeeld worden van het paranoïde karakter van de Koude Oorlog.

'I have here in my hand a list of 205 [State Department employees] that were known to the Secretary of State as being members of the Communist Party and who nevertheless are still working and shaping the policy of the State Department.' Hoewel deze woorden gesproken werden tijdens een ogenschijnlijk onbeduidende bijeenkomst van de Republican Women's Club in het eveneens onbeduidende Wheeling, West Virginia, zouden ze toch een enorme schokgolf teweegbrengen in de Amerikaanse samenleving gedurende de eerste helft van de jaren vijftig. De spreker van dienst was Joseph McCarthy, een op dat moment relatief anonieme senator uit Wisconsin die met deze rede op 9 februari 1950 uit de schaduw zou treden.

Hollywood Blacklist

Wantrouwen ten opzichte van het socialisme en communisme was niet nieuw, het nam immers al sinds het uitbreken van de Russische Revolutie in de Amerikaanse samenleving toe. Tijdens de periode van de 'First Red Scare' ontstond er onder bepaalde groepen in de Verenigde Staten angst voor een soortgelijke wisseling van de macht in eigen land. In de periode 1917-1919 vonden er meerdere grote stakingen en demonstraties van arbeidersbewegingen plaats, die in sommige gevallen eindigden in een gewelddadige confrontatie met hun tegenstanders. Op de Dag van de Arbeid in 1919 vielen er bijvoorbeeld in Cleveland twee doden na een dergelijke geweldsuitbarsting. De opkomst van McCarthy valt binnen de 'Second Red Scare' die plaatsvond tegen de achtergrond van Koude Oorlog. Wantrouwen ten opzichte van het communisme was wijdverspreid nu de Sovjet-Unie was verworpen tot Amerika's grootste rivaal op het politieke wereldtoneel. In het licht van de angst voor vreemde ideologieën werd in de periode van de Tweede Wereldoorlog het House Un-American Activities Committee (HUAC) opgericht dat in haar beginperiode vooral nationaalsocialistische elementen in de Amerikaanse maatschappij onderzocht, maar zich na 1945 vooral bezighield met het communisme. Berucht waren vooral de onderzoeken van het HUAC naar schrijvers en artiesten in Hollywood, verenigd

In *Kleio* geven we experts het woord die wat dieper in zullen gaan op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Redevoering senator McCarthy over communisten in de Verenigde Staten (1950)*.

Jasper Collette is historicus en schreef zijn thesis over het McCarthyisme.

in de zogenaamde Hollywood Blacklist. Hierdoor werden verschillende acteurs, schrijvers en regisseurs ontslagen en geboycot door filmstudio's omdat zij mogelijk banden hadden met de Amerikaanse communistische partij (CPUSA).

Angst voor spionnen

De beweringen van McCarthy kregen binnen deze context dan ook veel gehoor, aangezien spionage en infiltratie van de Sovjet-Unie binnen de hoogste rangen van het Amerikaanse bestuurlijke apparaat een realistische dreiging zou zijn. Zo werd in 1948 de vermeende spion Alger Hiss gearresteerd, die werkzaam was in het State Department en eveneens actief was binnen de Verenigde Naties. Hiss' politieke ►

Protest tegen de veroordeling van Hollywood acteurs en regisseurs wegens vermeende contacten met de Communistische Partij.

opvattingen stonden lijnrecht tegenover die van de conservatieve anticommunisten: proliberalisme, pro-internationalisme en pro-New Deal. Zijn arrestatie was voor deze groep dan ook een grote overwinning. Het is tot op heden nog steeds niet bekend of Hiss een spion van de Sovjet-Unie was of slechts een lid van de CPUSA, maar de zaak droeg zeker bij aan de angst voor communistische inmenging in de nationale overheid. Daarnaast werden enkele maanden na de rede van McCarthy Julius en Ethel Rosenberg gearresteerd voor het doorspelen van geheime informatie over nucleaire wapens aan de Sovjet-Unie. Als gevolg hiervan werden zij in 1953 geëxecuteerd. Deze gebeurtenissen zorgden ervoor dat McCarthy's claims een stuk meer lading kregen.

‘De felle strijd tussen deze twee kampen verdeelde het Amerikaanse volk, versterkt door de media die uitgesproken pro- of anti-McCarthy waren’

De voedingsbodem voor een massahysterie was dus al enige tijd aanwezig en het was McCarthy die uiteindelijk de lont in het kruitvat zou steken. Dit deed hij echter niet in zijn eentje: de nationale media waren er als de kippen bij om zijn verhaal te verspreiden. Een belangrijke bondgenoot van McCarthy hierin was Robert McCormick, een conservatieve mediamagnaat en fervent anticommunist uit Chicago. McCormick was onderdeel van de zogenaamde McCarthy-lobby die verder bestond uit mediafiguur William Randolph Hearst en enkele anticommunistische politici in Washington. De warme relatie met de pers was gunstig voor McCarthy, omdat het hem de mogelijkheid gaf zijn verhaal aan het grote publiek te vertellen. Ondanks dat de omvang van het aantal

communistische infiltranten in het State Department in zijn volgende speeches steeds veranderde – enkele dagen later waren het er zevenenvijftig, en toen hij zich moest verantwoorden in de Senaat telde hij er eenentachtig – werden zijn beweringen door veel Amerikanen serieus genomen en kreeg hij steun door het hele land.

De inconsistenties in zijn verhaal gingen echter niet geruisloos voorbij en er vormde zich een omvangrijke groep tegenstanders. *Washington Post*-columnist Herbert Block vatte de politieke strategie van de senator samen in één term: McCarthyisme. Grofweg stond dit voor het ongefundeerd beschuldigen en zwartmaken van ‘tegenstanders’ en het creëren van een angstcultuur in de samenleving door middel van onbewezen feiten. McCarthy en zijn bondgenoten verdedigden deze aanpak onder het mom van vaderlandsliefde: ‘McCarthyism is Americanism with its sleeves rolled.’ De felle strijd tussen deze twee kampen verdeelde het Amerikaanse volk, versterkt door de media die uitgesproken pro- of anti-McCarthy waren.

Heksenjacht

Tijdens het presidentschap van Dwight D. Eisenhower – hij keurde McCarthy's acties af, maar bekritiseerde hem nooit openlijk – kreeg de senator na zijn herverkiezing in 1953 ook daadwerkelijk politieke macht. De Republikeinen wisten in deze verkiezingen een meerderheid te behalen in de Senaat en het partijestablishment, waar een groeiend wantrouwen ten opzichte van McCarthy ontstond. Zij benoemden hem tot voorzitter van het Senate Committee on Government Operations. Deze positie stelde inhoudelijk niet veel voor en de gedachte van de partijleiding was dan ook om McCarthy op een plek te zetten waar hij het minste kwaad zou doen. Waar men overheen keek was het feit dat McCarthy hierdoor wel de controle kreeg over het Permanent Subcommittee on Investigations – een orgaan dat bevoegd was verregaande onderzoeken te doen binnen zowel overheidsafdelingen als organisaties die ooit enige vorm van overheidssteun hadden ontvangen. McCarthy kreeg hiermee dus een uiterst waardevol instrument in handen voor zijn strijd tegen het communisme in de VS.

Het gevolg was dat vele overheidsmedewerkers zich moesten verantwoorden voor McCarthy's comité. Een van de organisaties die onder vuur kwam te liggen was het United States Information Agency (USIA) en haar televisie- en radio-omroep Voice of America (VOA) – de officiële spreekbuis van de Amerikaanse regering. McCarthy dagvaardde ongeveer vijftig VOA-werknemers, van wie de verhoren toegankelijk waren voor het grote publiek en integraal werden uitgezonden op televisie. Hij beschuldigde de omroep ervan meerdere personen in dienst te hebben die radio-uitzendingen samenstelden op basis van verboden of controversiële (Sovjet) literatuur. Het

publieke karakter van de verhoren en de harde toon waarmee McCarthy de ondervraagden toesprak deden het hierdoor op een soort heksenjacht lijken. Wederom kon de senator zijn beschuldigingen niet hard maken met enige vorm van bewijs, maar het feit dat de VOA in verband werd gebracht met mogelijke communistische activiteiten was destijds genoeg om ernstig gewantrouwd te worden. Het bleef niet bij enkel deze zaak. Zo gaf het State Department onder druk van het comité haar bibliotheken in Europa de opdracht boeken weg te halen die door mogelijke communistische sympathisanten waren geschreven. Dit onttaardde op sommige locaties in grootschalige boekverbrandingen. De werkwijze van McCarthy stuitte op een gegeven moment wel op obstakels en bleek na verloop van tijd niet meer houdbaar.

Genadeklap

Zijn onderzoek binnen het leger zou uiteindelijk de genadeklap voor zijn politieke carrière betekenen. McCarthy had lucht gekregen van het eervolle ontslag van legertandarts Irving Peress, die was weg-gestuurd omdat hij zich bij loyaliteitsondervragingen op zijn zwijgrecht beriep. De senator vroeg zich af waarom er geen verder onderzoek werd gedaan naar de activiteiten van Peress en ondervroeg hiertoe generaal Ralph Zwicker die het ontslag had verwerkt. Gedurende dit verhoor ging McCarthy verbaal tekeer tegen de generaal en beschuldigde hem van het verbergen van communisten in zijn eigen afdeling. Daarnaast beet hij Zwicker toe dat hij door zijn acties niet geschikt was voor zijn functie, uitspraken die bij de legertop in het verkeerde keelgat schoten. De krijgsmacht beval hierop haar medewerkers niet meer te verschijnen voor het Subcommittee. Vanuit de publieke opinie ontstond eveneens meer weerzin ten opzichte van de senator, aangezien Zwicker een gedecoreerd generaal was die nagenoeg de hele Amerikaanse campagne in de Tweede Wereldoorlog had gediend.

Enkele maanden later beschuldigde het ministerie van Defensie McCarthy en zijn staf druk te hebben uitgeoefend op het leger met als doel een voorkeurs-behandeling te regelen voor een van zijn stafleden, G. David Schine, die op dat moment zijn dienstplicht vervulde. De senator wuifde deze bewering weg en noemde het een wraakactie vanwege zijn confrontatie met Zwicker. Volgens McCarthy gebruikte de leiding van de krijgsmacht deze kwestie om de aandacht af te leiden van zijn onderzoeken binnen het Pentagon, die sterk zouden worden gehinderd van bovenaf. Dit conflict mondde uit in de zogenaamde Army-McCarthy Hearings, een drie maanden durend juridisch gevecht dat integraal op televisie werd uitgezonden. Het besluit hiervan was dat McCarthy zelf geen onredelijke druk had uitgeoefend ten behoeve van Schine, maar dat het leger op enkele momenten wel het onderzoek binnen haar gelederen had verstoord. Deze uitkomst was ogenschijnlijk niet heel

ongunstig voor McCarthy, ware het niet dat hij zich tijdens de verhoren manifesteerde als een oneerlijk en onbeschoft persoon. Zijn beschuldigingen en beledigingen aan het adres van zijn tegenstanders werden zo ongeloofwaardig dat hij zijn krediet verspeelde. Het feit dat het televisiepubliek met eigen ogen het proces kon aanschouwen, zorgde ervoor dat zijn waarderingscijfers een flinke duikeling maakten.

‘Bibliotheken in Europa kregen de opdracht boeken weg te halen die door mogelijke communistische sympathisanten waren geschreven. Dit onttaardde op sommige locaties in grootschalige boekverbrandingen’

Binnen de Republikeinse partij had men intussen ook genoeg van McCarthy en nu zijn populariteit flink was gedaald namen zijn partijgenoten een voor een afstand van de senator. Uiteindelijk kreeg hij in december 1954 van de Senaat een *censure* opgelegd: een soort zware veroordeling vanwege onfatsoenlijk gedrag. Hiermee werd McCarthy politiek buitenspel gezet en besteedde de pers geen aandacht meer aan hem. Zo kwam er een einde aan vier jaar McCarthyisme, en daalde de angst voor binnenlandse infiltratie van het communisme ook significant. ■

Julius en Ethel Rosenberg vlak na hun veroordeling, 1 januari 1951.

Verder lezen

E. R. Bayley, *Joe McCarthy and the Press* (Madison 2005).

L. Ceplair, *Anti-Communism in Twentieth-Century America: A Critical History* (New York 1982).

R. Cohn, *McCarthy* (New York 1968).

F. J. Cook, *The Nightmare Decade: The Life and Times of Joe McCarthy* (New York 1971).

D. Oshinsky, *A Conspiracy So Immense: The World of Joe McCarthy* (New York 1983).

Mata

*'Haar man kon er moeilijk mee
aandacht kreeg van*

Portret van
Mata Hari, 1910.

Hari: spion of zondebok?

Honderd jaar na het vuurpeloton

Het is in 2017 honderd jaar geleden dat de Nederlandse Mata Hari door de Fransen ter dood werd veroordeeld voor dubbelspionage. De exotische danseres en 'grande dame' bewoog zich tijdens de Eerste Wereldoorlog tussen de hoogste officieren van de Duitsers en de Fransen. De onlangs verschenen dossiers uit deze oorlogsperiode zetten echter kanttekeningen bij haar rol in de Grote Oorlog.

Eind 2016 verscheen in de Leeuwarder Courant een artikel over het gerechtsdossier van Mata Hari. Het dossier uit Frankrijk, dat aanvankelijk pas in 2017 vrij gegeven zou worden, bleek al online te staan.¹ Het was onderdeel van een reeks dossiers van geëxecuteerden in de Eerste Wereldoorlog die gedigitaliseerd is en online gepubliceerd. Dit was zonder veel trompetgeschal gebeurd; er werd slechts één tweet aan gewijd. In dit dossier zijn niet alleen de uitspraak en stemming van de rechters opgenomen, maar ook surveillanceverslagen, getuigenissen en verhoren. Alleen maar documenten uit de periode 1916-1917, met af en toe terugblikken naar eerdere verhoren van Margaretha Zelle, de geboortenaam van Mata Hari. Dat maakt deze documenten zeer interessant om haar bewegingen gedurende de Eerste Wereldoorlog na te gaan. Het einde kennen we: Margaretha kwam op een vroege ochtend in oktober 1917 voor een Frans vuurpeloton aan haar einde nadat ze door de *troisième conseil de guerre* schuldig was bevonden aan spionage voor de vijand.

scheidde van Antje. Toen Antje in 1891 overleed, viel het gezin helemaal uit elkaar. Margaretha werd gescheiden van haar broers en kwam bij een oom en tante in Sneek terecht, die haar doorstuurden naar een school in Leiden.

Begin 1895 reageerde de achttienjarige Margaretha op een oproep in de krant van een KNIL-officier die met verlof was. In maart 1895 ontmoette ze deze Rudolph MacLeod, bij het Rijksmuseum in Amsterdam. Ze verloofden zich zes dagen later en op 11 juli 1895 trouwde het stel. Het huwelijk was niet bepaald gelukkig. Rudolph kon er bijvoorbeeld moeilijk mee omgaan dat zijn ongeveer twintig jaar jongere vrouw aandacht kreeg van jonge officieren en daar ook van genoot. De dood van hun oudste kind, zoontje Norman, deed het huwelijk ook geen goed. Na het pensioen van Rudolph en hun terugkeer in Nederland verliet Margaretha haar echtgenoot. Uiteindelijk liet ze hun dochter Jeanne Louise, roepnaam Non, achter bij Rudolph en vertrok ze in 1903 naar Parijs. In 1905 brak ze in deze wereldstad door als exotisch danseres.²

Yves Rocourt is als gastconservator van de expositie *Mata Hari* verbonden aan het Fries Museum te Leeuwarden.

Oog van de dag

Onder de naam Mata Hari, dat in het Indisch 'oog van de dag' betekent, trad ze op als oriëntaalse tempeldanseres. Hoogstwaarschijnlijk had ze dergelijke dansbewegingen gezien in Nederlands-Indië toen Rudolph daar gestationeerd was en maakte ze daar nu haar eigen dansen van. Ze drong zodoende door tot de hogere lagen van de Parijse en Europese samenleving. Naast haar optredens hield ze er diverse affaires op na met rijke en machtige mannen van diverse nationaliteiten, waaronder ook veel officieren.

In de zomer van 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Op dat moment bevond ze zich aan tafel bij de Duitse politiechef in Berlijn, waar ze was voor een reeks optredens. Het feit dat Nederland neutraal bleef, maakte het voor haar relatief eenvoudig om Duitsland te verlaten en naar Nederland terug te keren. Ze besloot na een korte periode in Den Haag om toch weer naar de Franse hoofdstad te gaan waar ze als danseres ►

Van Margaretha Zelle tot Mata Hari

Mata Hari werd op 7 augustus 1876 geboren in Leeuwarden als Margaretha Geertruida Zelle, als oudste en enige dochter van Adam Zelle, een ietwat excentrieke hoeden- en pettenverkoper, en Antje Zelle-van der Meulen. Het leven was niet slecht voor de familie Zelle. De zaken gingen voorspoedig en men verhuisde in de jeugd jaren van Margaretha naar een groter huis aan de Groote Kerkstraat. Op 18 februari 1889 veranderde de wereld plotsklaps voor de jonge Margaretha. Haar vader ging failliet en trok naar Den Haag en Amsterdam op zoek naar werk, terwijl hij zijn gezin in een kleine bovenwoning in Leeuwarden achterliet. Haar vader bleek niet in staat om nieuwe zakelijke successen te vinden en

¹ Het Mata Hari-dossier is online te vinden op de website van *Mémoire des hommes*: www.memoire-des-hommes.sga.defense.gouv.fr.

² Om meer te lezen over de periode tussen het verlaten van Rudolph en het vertrek naar Parijs en Margaretha's gedachten en twijfelingen hierover, zie: L. Oldersma, *Denk niet dat ik slecht ben: Margaretha Zelle vóór Mata Hari* (Leeuwarden 2016).

furore had gemaakt en een rijkelijk en sociaal leven had gekend. Ze verliet de Hofstad waarschijnlijk omdat het té rustig voor haar was. Deze stap bleek haar uiteindelijk te leiden naar haar noodlot.

Vanaf 18 juni 1916 tot en met 15 januari 1917 werd ze op bevel van kapitein Ladoux van de Franse contraspionage voortdurend gevolgd. Dit leidde ertoe dat op 12 februari 1917 een arrestatiebevel tegen haar werd uitgevaardigd; de volgende dag werd ze gearresteerd. In de maanden die volgden, werd ze ondervraagd tot ze uiteindelijk door de *troisième conseil de guerre* schuldig werd bevonden aan spionage voor de vijand en ter dood werd veroordeeld. Deze straf werd uiteindelijk op 15 oktober 1917 vroeg in de ochtend voltrokken door een vuurpeloton bestaande uit het 4e regiment zoeaven.

‘Of was Mata Hari toch het slachtoffer van een overheid en legerleiding die een gemakkelijke zondebok zochten?’

Dubbelspion

De oorlogsjaren zijn een interessante periode in het leven van Margaretha. Waar de meeste mensen in zulke tumultueuze dagen ervoor zouden kiezen om zich rustig te houden en vooral niet te veel op te vallen, koos Margaretha voor het tegenovergestelde. Zo werd ze in de herfst van 1915 in Den Haag opgezocht door de Duitser Kroemer die tot doel had haar te rekruteren voor Duitsland. Het geld dat hij haar aanbood, nam ze aan. Toen ze in december 1915 had besloten om naar Parijs te reizen, werd haar schip in Engeland voor controle aangehouden en alle passagiers ondervraagd. Op zich had dit geen groot probleem hoeven opleveren ware het niet dat Margaretha twee tegenstrijdige verklaringen gaf. Ze mocht haar reis wel vervolgen, maar was in het vervolg wel een verdachte voor de Engelsen. Er werd een arrestatiebevel tegen haar uitgevaardigd: in het geval dat ze weer voet op Engelse bodem zette, diende ze direct gearresteerd te worden. Deze verdenkingen deelden de Engelsen ook met hun Franse bondgenoten. Kapitein Ladoux van het *Deuxième Bureau*, de Franse contraspionagedienst, was ook van deze verdenkingen op de hoogte en besloot in de zomer van 1916 Margaretha te laten volgen.

Twee agenten volgden haar van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat door Parijs en rapporteerden over iedereen die ze met Margaretha zagen. In hun rapporten komen de bezoeken die Margaretha bracht aan 282 boulevard Saint-Germain, waar het kantoor van Ladoux gevestigd was, ook naar voren. In haar verhoren vertelde Margaretha haar ondervrager kapitein Bouchardon dat ze

Ladoux' aanbod om voor Frankrijk te werken in principe had geaccepteerd. In ruil hiervoor vroeg ze het enorme bedrag van een miljoen francs. In een tijdsbestek van amper een jaar had Margaretha met drie belangrijke actoren in de oorlog zaken gedaan. Ze werkte (min of meer) voor de Duitsers en de Fransen, terwijl ze in Engeland een persona non grata was.

In het najaar van 1916 vertrok ze voor Ladoux via het neutrale Spanje richting Nederland. Haar schip werd echter door de Engelsen bij Falmouth tegengehouden voor controle. Margaretha werd ter plekke gearresteerd. Niet vanwege het uitstaande arrestatiebevel, maar omdat ze werd aangezien voor de Duitse spionne Clara Benedix. Na vier dagen ondervraagd te zijn in Falmouth en Londen kwamen de Engelsen tot de conclusie dat hun gevangene Benedix niet was en werd ze vrijgelaten. Het laatste had misschien ook wat te doen met een telegram vanuit Frankrijk. Ladoux had de Engelsen op de hoogte gesteld dat hij Margaretha ervan verdacht een Duitse agente te zijn, maar hij had nog geen definitief bewijs gevonden en deed daarom alsof hij gebruik van haar maakte. Hoewel Margaretha in vrijheid was gesteld, mocht ze haar reis naar Nederland niet vervolgen en werd ze op de boot terug naar Spanje gezet.

Na haar arrestatie in 1917 vertelde ze Bouchardon dat ze haar missie op een andere manier tot een succes wilde maken: door in Madrid contact te leggen met de Duitse militair attaché, majoor Kalle, en informatie bij hem los te peuteren. Of de informatie die ze van hem kreeg en aan Ladoux doorspeelde ook echt was, viel te bezien. Kalle vertelde haar enkele dagen later dat hij wist dat ze zijn informatie aan de Fransen had doorgegeven, omdat Duitsland de Franse codes had gekraakt en dus hun telegrammen kon lezen. Na deze onthulling lijkt Margaretha Madrid te hebben verlaten, want begin januari kwam ze weer in Parijs aan. Ondertussen hadden de Fransen vanaf eind 1916 diverse Duitse telegrammen onderschept en gedecodeerd. Hierdoor konden ze uiteindelijk de koppeling maken tussen de Duitse agent H21 en Mata Hari. Op 13 februari 1917 volgde de arrestatie van de Nederlandse in haar hotel in Parijs.

Schuldig of onschuldig?

Er zijn veel discussies over de vraag of Margaretha Zelle schuldig was aan spionage. Volgens een aantal historici was ze het zoveelste onschuldige slachtoffer van de oorlog, een handige zondebok voor de Franse overheid en militaire leiding om de enorme verliezen aan het front te verklaren en misschien ook wel te rechtvaardigen. Als argument voor deze redenatie worden vaak de 'Madrid-telegrammen' aangehaald. Van deze door de Fransen onderschepte Duitse telegram-

men zijn enkel de Franse afschriften bekend. Volgens sommigen zijn deze telegrammen door de Fransen zelf gefabriceerd om als bewijsmateriaal tegen Margaretha te dienen, vooral omdat de surveillance weinig tot geen definitief bewijs gaf voor spionage. Wat de waarheid ook is, voor de Fransen was ze in 1917 schuldig.

Eind jaren negentig is er nog een poging ondernomen door de Franse schrijver en onderzoeker Léon Schirmann om het proces tegen Margaretha te herzien. Dit verzoek werd echter door de Franse justitie afgewezen. Dit jaar, een eeuw na het doodvonnis komt de schuldvraag weer boven. Zou deze vrouw echt schuldig zijn geweest aan de dood van honderden, duizenden of zelfs tienduizenden geallieerde soldaten door haar spionage voor de Duitsers? Was haar veroordeling terecht? Of was ze toch het slachtoffer van een overheid en legerleiding die een gemakkelijke zondebok zochten en die vonden in haar?

Een eeuw later is de interesse in Margaretha Zelle, alias Mata Hari, weer op een nieuw hoogtepunt. In 2016 kwam het Nationale Ballet met een goed ontvangen balletvoorstelling en ongetwijfeld zullen er in 2017 nog vele aan haar gewijde boeken verschijnen. In het Fries Museum in Leeuwarden opent 14 oktober 2017 een grote tentoonstelling over Mata Hari. ■

Linkerpagina: Mata Hari op de dag van haar arrestatie. Collectie Fries Museum Leeuwarden.

Onder: Beeld van Mata Hari in Leeuwarden. Foto: Baykedevries.

Verder lezen

L. Oldersma, *Denk niet dat ik slecht ben: Margaretha Zelle vóór Mata Hari* (Leeuwarden 2016).

P. Shipman, *Femme Fatale: Love, Lies, and the Unknown Life of Mata Hari* (New York 2007).

J. Wheelwright, *De fatale minnares: Mata Hari en de mythe van de vrouwelijke spion* (Baarn 1993).

Stolpersteine in Veendam

Leerlingen geven slachtoffers Holocaust een gezicht

We leven tegenwoordig in een overgangperiode waarin steeds minder overlevenden kunnen getuigen van hun ervaringen tijdens de Holocaust. Hierdoor komt het herdenken van de Holocaust in een nieuwe fase. Dit was de aanleiding voor de sectie geschiedenis van de OSG Winkler Prins in Veendam om op zoek te gaan naar een nieuwe aanpak. Uit de gemeenten Veendam en de voormalige gemeente Wildervank (nu ook Veendam) werden in totaal 200 van de 215 Joodse inwoners afgevoerd. Daarvan overleefden slechts vijf de kampen.

Henriëtte Postema is docente geschiedenis op de OSG Winkler Prins in Veendam.

De Duitse kunstenaar Gunter Demnig heeft vanaf 1992 al 57.000 zogenaamde *Stolpersteine* geplaatst voor huizen waaruit Joodse inwoners zijn afgevoerd tijdens de Tweede Wereldoorlog. *Stolpersteine* zijn stenen waarop messing plaatjes – van tien centimeter in het vierkant – zijn bevestigd. Op deze plaatjes zijn de naam, geboortedatum en overlijdensdatum en -plaats van de persoon gegraveerd. In Nederland werden de eerste *Stolpersteine* geplaatst in 2007. Ondertussen liggen deze stenen verspreid over meer dan honderd gemeenten in Nederland.

In de gemeente Veendam ging de Stichting Herdenkingsstenen Veendam Wildervank (SHVW) aan het werk om vergelijkbare stenen – ze heten hier herdenkingsstenen – te plaatsen. Momenteel liggen 56 van deze stenen in de gemeente. De stichting had bij het plaatsen van de stenen regelmatig contact met scholen in Veendam. Leerlingen waren aanwezig bij plaatsingsceremonies en scholen adopteerden stenen. Tegelijkertijd wilde de SHVW meer doen op het gebied van educatie. Dit leidde tot een samenwerking met de sectie geschiedenis van de OSG Winkler Prins in Veendam.

Het plan

De sectie geschiedenis had het idee om de personen achter de steentjes weer tot leven te laten komen. Door middel van sets met bronnen wilden de docenten de leerlingen onderzoek laten doen naar de levens van deze mensen. Niet de dood maar vooral het leven van de slachtoffers moest hiermee een centrale plaats krijgen in het project. Leerlingen onderzoeken het materiaal en maken op basis van de puzzelstukjes van het leven van hun hoofdpersoon een minitoonstelling of een monument over het leven van hun persoon. In eerste instantie zochten we vooral informatie over de jonge slachtoffers omdat dit de leerlingen meer zou aanspreken. Het bleek lastig over hen informatie te vinden. Met hulp van de SHVW werd er gezocht in oude kranten en archieven, op websites en in boeken. Het doel was om ongeveer tien bronnen per persoon te vinden. Voorbeelden van bronnen zijn foto's, advertenties van het familiebedrijf en een huwelijksakte. De bronnen werden gedigitaliseerd, uitgeprint, gelamineerd en per persoon in één dossiermap gestopt. Voor de uitvoering van het project moesten er minstens vijf dossiers zijn, zodat klassen van 25 in groepjes van ongeveer vijf leerlingen aan het project konden werken. Momenteel zijn er acht dossiers klaar.

Naast de dossiers die geleverd worden door de docent kan de leerling in de eigen omgeving ook onderzoek doen naar het leven van de desbetreffende persoon. Denk daarbij aan een het zoeken naar een foto van de straat waar het huis van de weggevoerde persoon heeft gestaan uit de tijd zelf, of het zelf maken van een foto van de straat zoals die er tegenwoordig uitziet. Zo kan de map met bronnen ook tijdens het project door leerlingen worden uitgebreid.

Doel

Door de leerlingen onderzoek te laten doen naar het leven van de Joodse slachtoffers uit hun eigen regio proberen we ze te laten zien dat de Holocaust heeft plaatsgevonden in

hun eigen omgeving en dat het daarbij ging om gewone mensen zoals zichzelf. Door de fysieke, sociale en culturele omgeving van de slachtoffers door leerlingen te laten verkennen willen we de slachtoffers een eigen gezicht geven. Omdat de eigen leefomgeving in dit onderzoek centraal staat, hoop ik leerlingen het inzicht te geven dat alle vormen van haat dichtbij kunnen plaatsvinden, toen en nu. Zo komt de persoon voor de leerling tot leven, en krijgt deze geschiedenis meer betekenis dan alleen een naam op een gedenksteen, een monument of twee minuten stilte.

Werkwijze in de klas

Leerlingen werken in de klas aan de hand van een stappenplan. Daarin staat hoe de leerlingen de bronnen moeten analyseren, maar ook dat ze een eigen bijdrage kunnen

leveren aan het eindproduct. De eigen bijdrage is in ieder geval dat de leerlingen op pad gaan en onderzoeken waar de steen van hun persoon ligt en hoe de omgeving er nu uitziet. Ze maken foto's van een nog bestaand woonhuis, of van de plek waar ooit een huis stond. Ook kunnen er andere punten in Veendam worden opgezocht die herinneren aan deze persoon, zoals een straatnaambord. Als de leerlingen het stappenplan goed volgen, krijgen ze een indruk van het leven van een Joods slachtoffer van de Holocaust in Veendam. Alle bronnen geven een stukje informatie over een leven dat zich afgespeeld heeft in hun eigen leefomgeving. Het eindproduct kan

‘Niet de dood maar vooral het leven van de slachtoffers moest in dit project een centrale plaats krijgen’

verschillende vormen krijgen: een minitentoonstelling, een monument, een presentatie, een film of een toneelstuk over het leven van een Joods slachtoffer uit Veendam. Vorig schooljaar is er een pilot gedraaid met drie derde klassen. Dit jaar gaan alle derde klassen meedoen. Het project maakt deel uit van een projectweek over de Tweede Wereldoorlog, waarin ook andere vakken participeren. ■

Boven: Voorbeeld van bronmateriaal in de dossiermappen.
Onder: Stolpersteine in Stralsund. Foto: James Steakley.

Portable War Memorial

Oorlogsmonument van Edward Kienholz

De twintigste eeuw kende twee grote wereldoorlogen, die beide diepe sporen hebben achtergelaten. In het onderwijs ligt de nadruk op de oorzaken, het verloop en de gevolgen van deze twee oorlogen. Wat minder aan bod komt, is de beeldvorming rond die conflicten. Overheden richtten na afloop oorlogsmonumenten op om de helden van de oorlog te eren en bij herdenkingen stonden en staan (terecht) de slachtoffers centraal.

Harry Havekes en Koen Henskens schrijven voor *Kleio* een serie artikelen waarin een kunstenaar, kunststroming of kunstwerk onder de aandacht wordt gebracht. Dit doen ze door deze te koppelen aan de historische context. Er is bewust niet gekozen voor de geijkte kunstuitingen die al vaak in schoolboeken staan, maar voor een ander, soms verrassend perspectief, door minder bekende kunstwerken te kiezen, of door andere accenten in de informatie en nieuwe inzichten te bieden. De artikelen zijn bedoeld om het verleden vanuit een kunstwerk te benaderen en daarmee de les te verrijken.

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunst-geschiedenis aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen.
Koen Henskens is vakdidacticus geschiedenis en mediëvist aan het Instituut voor Leraar en School van de HAN in Nijmegen.

Na 1918 bleven de herinneringen aan en de afschuw voor de Eerste Wereldoorlog volop aanwezig in de hoofden van veel mensen en zorgde voor bezorgdheid of zelfs angst voor een nieuwe oorlog. Ook was het een van de beweegredenen om in de periode 1937-1939 te kiezen voor de appeasementpolitiek ten opzichte van Hitler. Ook tijdens de Koude Oorlog waren die zorg en angst nadrukkelijk aanwezig. Tegelijk ging echter het gewone leven door.

Voor leerlingen van nu is dat vaak lastig te begrijpen, mede omdat deze generatie – gelukkig – opgroeit zonder dat ze een groot internationaal conflict aan den lijve ondervinden. Het *Portable War Memorial* van Edward Kienholz laat zowel de oorlog als het dagelijks leven zien en stelt daarmee ook het fenomeen van oorlogsmonumenten (altijd opgericht door de winnaars) en het heldendom ter discussie. Om deze twee redenen kan dit werk meegenomen worden in een les over de Koude Oorlog. Bovendien kan het werk aangegrepen worden als u de les multiperspectiviteit behandelt of een historisch conflict wil actualiseren naar een actueel conflict (denk aan het Midden-Oosten) en in wil gaan op hoe gewone mensen daar in hun dagelijks leven mee omgaan.

Propaganda

Edward Kienholz (1927-1994) observeerde het naoorlogse Amerika en legde het vast in de vorm van installaties. Dat vastleggen ging gepaard met

een kritische noot, waarin hij Amerikaanse waarden en normen, zoals nationalisme, militarisme en de *American Dream* onder de loep nam. In 1968 maakte Kienholz een draagbaar oorlogsmonument. Alle onderdelen van de installatie zijn realistisch weergegeven en doen een beroep op alle zintuigen van de toeschouwer: zien, horen, maar ook voelen en geur. We moeten deze installatie van links naar rechts 'lezen'. Helemaal links zien we een vrouw in een ton. Haar mollige hoofd steekt net door de ton heen en aan de onderkant zijn haar wat plumpe onderbenen en voeten nog te zien. De muziek van het lied *God Bless America*, gezongen door Kate Smith, is zachtjes te horen. Smith maakte tijdens de Tweede Wereldoorlog furore met haar moraal opvijzelende liederen. De vrouw staat voor de beroemde poster van Uncle Sam die in 1917 soldaten opriep zich te melden voor het leger. Daar weer voor plaatst Kienholz een ander bekend Amerikaans oorlogsbeeld, namelijk de foto van een groep soldaten die triomfantelijk de sierlijk wapperende Amerikaanse overwinningvlag plant op de berg Suribachi op het Japanse eiland Iwo Jima. Dit deel van het draagbare oorlogsmonument grijpt direct terug op de foto die Joe Rosenthal op de vroege ochtend van 23 februari 1945 maakte van een groep soldaten van het 28^e marinekorps, nadat het eiland met veel moeite was ingenomen door de Amerikaanse troepen. Vanaf het eerste moment is de foto voor propagandadoeleinden gebruikt en in 1954 werd er een sculptuur van deze groep (van kunstenaar Felix de Weldon) geplaatst op de begraafplaats Arlington bij Washington DC.

Omgekeerde vuilniston

Dit hele linkerdeel grijpt terug op bekende oorlogsbeelden, die de Amerikanen associëren met gevoelens van trots, vaderlandsliefde, heldendom en overwinning. Dit werk werd echter niet in de jaren vijftig gemaakt, maar eind jaren zestig, op het hoogtepunt van de oorlog in Vietnam, toen het verzet tegen die oorlog in volle gang was en langzaam duidelijk werd dat er vele Amerikaanse slachtoffers vielen en de Verenigde Staten dit conflict niet glorieus zouden

Edward Kienholz,
Portable War
Memorial 1968
(diverse materialen,
285 x 950 x 240 cm).
Ludwig Museum,
Keulen.

gaan afsluiten. De beeldtaal die Kienholz gekozen heeft, sluit dan ook aan bij deze context. De gevierde zangeres staat in een omgekeerde vuilniston, de muziek is nauwelijks hoorbaar, Uncle Sam is monochroom en de tekst is nauwelijks leesbaar. In het oog springend zijn de lege uniformen. De soldaten hebben geen gezicht, geen identiteit meer. Het zijn slechts lege hulzen. De soldaten die de overwinning behalen, worden net zo anoniem als de slachtoffers van de oorlog. Dat wordt nog eens versterkt door het schoolbord dat als een soort grafsteen achter de soldaten staat. Hierop heeft Kienholz 475 landen geschreven die ooit bestaan hebben, maar waarvan de grenzen, na een oorlog, opnieuw getrokken zijn. Het omgekeerde kruis laat bovenin de Amerikaanse adelaar zien, waardoor er een directe link wordt gelegd tussen de Amerikaanse bemoeienis in Vietnam en eerdere gewelddadige conflicten waarbij buitenlandse mogendheden intervenieerden. Met een krijtje kan de bezoeker zelf op het kruis de V... (ictory) Day 19... invullen, waarmee ook een blik op de toekomst wordt gegeven.

Hotdogs en chili

Het rechterdeel van het draagbare oorlogsmonument laat het dagelijks leven in de VS zien. Het Amerikaanse adagium 'business as usual' voert hier de boventoon. Een Amerikaanse burger kan zich, samen met zijn geliefde, tegoed doen aan hotdogs en chili. Kienholz speelt hier ook een spel, door bij de man een hondje van gips te plaatsen. Uit de automaat kan een flesje frisdrank gehaald worden, dat op het terras genuttigd kan worden. Alles lijkt heel 'gezellig en ontspannen', zoals Kienholz in een interview over dit werk zei, totdat de bezoeker helemaal rechts een tweede grafsteen aantreft. Dit keer onbeschreven, maar wel met onderaan een klein rubber figuurtje. Het is Tarzan, de altijd zegevierende en wat arrogante blanke 'übermensch'. Maar dit keer is hij verschroeid en verbrand, een verwijzing naar de atoomdreiging. Het werk leidde tot veel protesten en felle reacties aan het adres van Kienholz. In 1971 reageerde hij

door te zeggen: 'Onze moralistisch-ethische houding is niet zo glansrijk dat we die kunnen opleggen aan andere culturen. Misschien moeten we als land, en als Amerikaans burger, proberen onszelf te begrijpen en na te denken over de invloed die we hebben op anderen. Daarnaast treur ik om iedereen die het slachtoffer is geworden in de waanzin van een oorlog. In hun dood ligt voor mij het doel van onze toekomst: vrede!'

Construct

Kienholz' werk kan in een geschiedenisles gebruikt worden om het historisch denken te stimuleren. Niet alleen laat het de invloed en lange traditie zien van 'iconen', maar ook laat het meerdere perspectieven zien van een historische context. Daarmee wordt aan beelden een andere betekenis gegeven. Betekenisgeving en multiperspectiviteit zijn belangrijke doelen in de geschiedenisles. Het helpt leerlingen de informatie die ze (elke dag) binnenkrijgen te beoordelen en te plaatsen in zowel de specifieke historische context als in een langetermijnontwikkeling. Het leert ze ook dat geschiedenis geen vaststaand narratief is, maar een construct van het verleden. Op een ander niveau geeft het werk de mogelijkheid met leerlingen in gesprek te gaan over het vaak lastig te begrijpen fenomeen dat burgers die verzeild raken in een gewapend conflict proberen zoveel mogelijk normaal door te leven. Dat vluchten uit een oorlogsgebied voor een buitenstaander de meest logische en misschien wel de enige optie lijkt, maar dat het voor de directbetrokkenen vaak moeilijk is huis en haard te verlaten, ondanks alle ellende die over hen heen komt. ■

Verder kijken

Het kunstwerk is te bekijken op youtu.be/mwf-e-8_8Uc (duur: 3:09 min). Dit is een filmpje zonder commentaar, maar met close-ups en het lied *God bless America* van Kate Smith (apart te beluisteren op youtu.be/TnQDW-NMaRs).

'Ik miste de verhalen van de daders'

SS'ers voor de camera

Stijn Reurs en Cees Kleijn interviewden honderden Nederlandse collaborateurs, van wie het overgrote deel in dienst was van de SS. Hun verhalen legden ze vast op camera. 'We hebben deze geschiedenis van onderaf willen benaderen. Het zijn de belevenissen van kindsoldaten tot aan doorgewinterde oostfrontveteranen.'

Journalist Stijn Reurs interviewde samen met historicus Cees Kleijn honderden Nederlandse collaborateurs.
Foto: Bart den Uyl.

Mijn grootouders zijn van de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt. Mijn opa is in Amsterdam opgegroeid. In 1940 zag hij dat Schiphol gebombardeerd werd. Hij heeft verschrikkelijke honger gekend; om te overleven ging hij de zwarte handel in. Zijn buurjongens meldden zich door honger gedreven bij de SS,' aldus Stijn Reurs.

Door de verhalen van zijn grootouders raakte hij steeds meer geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog. Hij las er veel over, maar miste de verhalen van de daders. Reurs: 'Nederland staat hoog in de lijst van collaboraties. Er is geen land in West-Europa waar procentueel zoveel Joden zijn afgevoerd. Ongeveer 25.000 Nederlanders hebben zich vrijwillig gemeld voor de SS. Ook is er is geen land in Europa waar zoveel SS-vrijwilligers vandaan kwamen. Alleen de Baltische staten kenden meer SS-soldaten, maar daar gold een dienstplicht. Nederland staat ook bovenaan wat betreft het aantal niet-Duitse SS-officieren. Ongeveer 350 Nederlanders waren officier bij de SS en zo'n zeshonderd Nederlanders begonnen aan een officiersopleiding. Die cijfers zijn totaal onbekend, er is nog nooit fatsoenlijk onderzoek naar gedaan. Er zijn boekenplanken vol geschreven over de Holocaust en andere slachtoffers van de nazi's. Naar de geschiedenis van de daders is veel minder onderzoek gedaan.'

Hitlers lijfwacht

'Als ik voor de klas sta, leg ik het meestal zo uit: in 1925 ontstond de SS als de lijfwacht van Hitler. Het was een groep van zo'n vijftig zeer streng geselecteerde lijfwachten. Twintig jaar later was het een leger van één miljoen mensen. Ze kwamen uit alle windstreken, van Noorwegen tot Turkmenistan.' Het was bovendien een paramilitaire organisatie die buiten het reguliere Duitse leger stond. In het gewone leger zaten mensen die geen aanhangers waren van het nationaalsocialisme.

'Ongeveer 25.000 Nederlanders hebben zich vrijwillig gemeld voor de SS. Er is geen land in Europa waar zo veel SS-vrijwilligers vandaan kwamen'

Reurs: 'De gewone dienstplichtige militair die uit een boerendorpje kwam, had vaak weinig op met de politieke ideeën van de nazi's. De SS stond onder leiding van Heinrich Himmler, een politiek leider.'

SS-soldaten werden ideologisch geschoold, als onderdeel van de militaire opleiding. Toch was dit vanaf 1940 van ondergeschikt belang. Reurs: 'Er werd aandacht aan besteed, zeker. De opleiding was latent antisemitisch en anticomunistisch, maar het ging uiteindelijk om het militaire vak.' De SS was een elite-eenheid vanwege de zware training. 'Net als bij veel andere elite-eenheden werd er veel gedaan aan het smeden van een band. Kameraadschap was zeer belangrijk in de opleiding.'

Spannend

'De eerste keer dat ik naar een oud-SS'er ging staat me nog helder voor ogen. Na lang onderzoek was het me eindelijk gelukt iemand te vinden. Dat was ook meteen iemand die veel had meegemaakt. Gedurende een aantal gesprekken vertelde hij zijn levensverhaal. Hij kwam uit een gebroken gezin, was enig kind. Toen de oorlog uitbrak, werd hij als dienstplichtige in Zandvoort gelegerd, wachtend op een aanval van de Duitsers uit zee. Na vier dagen was de oorlog voorbij. In Haarlem zag hij Duitse SS-troepen binnentrekken. Dat maakte grote indruk, zelf hadden ze hopeloos verouderd materiaal. In Haarlem zag hij hoe gecamoufleerde en gemotoriseerde SS-eenheden zich op de Grote Markt opstelden. Terug thuis was hij werkloos. Zijn vriendin kwam uit een NSB-gezin. Na een oproep van Mussert heeft hij zich maar bij de SS gemeld. Toen zijn oplei-

ding ten einde was, viel Duitsland de Sovjet-Unie binnen. Hij zat toen in de boot, kon niet meer weg en heeft de veldtocht tot aan de Kaukasus beleefd, het verste punt dat het Duitse leger heeft bereikt. Daar raakte hij zwaargewond aan zijn been, waarna hij terugkeerde naar Nederland.' Volgens Reurs zijn er grofweg drie redenen waarom jongens zich melden voor de SS: armoede, ideologie en avonturisme. 'Veel jongens rond de achttien, twintig jaar vonden het avontuurlijk om bij zo'n organisatie te gaan. Je was van huis, kreeg een mooi uniform en ook het salaris lokte. Bovendien had Nederland lang geen oorlog gekend. Anders dan in Frankrijk of Duitsland, waar tijdens de Eerste Wereldoorlog hele generaties waren weggevaagd, leek de oorlog veel Nederlandse jongens wel spannend. Totdat ze daadwerkelijk aan het front kwamen en ontdekten wat oorlog werkelijk inhield.'

Aangrijpende gesprekken

'Er zijn twee interviews die me soms nog steeds emotioneren. Het eerste is een interview met een vrouw. Ze was afkomstig uit een nationaal-socialistisch gezin en had zich opgegeven voor het Duitse Rode Kruis. Tijdens de oorlog werd ze tewerkgesteld in Kiev in een militair hospitaal. Ik had haar opgezocht in Utrecht. Ze bleek dement, maar dat wist ik vooraf niet, aan de telefoon klonk ze namelijk helder. De dag erna werd ik gebeld door haar neef, die heel boos op mij was. Achteraf gezien begrijpelijk. Hij vroeg zich af waarom ik bij zijn demente tante was langsgesegaan. Hij vertelde dat ze aan het einde van de oorlog door de Russen was verkracht, daarna heeft ze nooit meer een man willen hebben. Mijn bezoek kwam toen in een heel ander daglicht te staan.'

Een ander interview dat Reurs aangreep was met een Amsterdammer die bij de ontruiming van het vernietigingskamp Majdanek betrokken was. 'Het kamp werd in november 1943 ontruimd omdat het Rode Leger steeds dichterbij kwam. ►

Bart den Uyl is redacteur van Kleio.

Boven: Affiche dat Nederlanders oproept dienst te nemen bij de Waffen-SS, 1942. Oorlogsaffiches NIOD 1933-1946, NIOD/KB. Rechts: Afgematte Nederlanders van het Vrijwilligers-legioen Nederland in een bunker in de buurt van Leningrad, het huidige Sint-Petersburg, 1942. Persoonlijk archief Stijn Reurs.

Hij heeft gezien hoe duizenden Joodse gevangenen uit het kamp de bossen in gedreven werden. Ook vertelde hij hoe hij twee Amsterdamse zusjes sprak, die doodsbang waren voor wat er ging gebeuren. Omdat hij dacht dat ze op transport gingen, vertelde hij hun dat – om ze gerust te stellen. Diezelfde middag zijn ze allemaal vermoord.’

Massa-executies

Reurs en Kleijn vragen tijdens de interviews altijd naar de betrokkenheid bij de Holocaust. ‘Het is een vraag die we verplicht zijn te stellen, want ze zijn de laatste ooggetuigen die we het nog kunnen vragen.’ Veel van de verhalen die ze horen, gaan echter niet over de Holocaust. ‘De verhalen van deze mensen gaan veel meer over eindeloze ontberingen aan het front in Rusland. Honger, kou, onmenselijk afzien.’ Soms spreken ze ook mensen die direct betrokken zijn geweest bij de Jodenvervolgung. ‘We hebben verschillende oud-kampbewakers gevonden en gesproken. Ook andere oorlogsmisdadigers, bijvoorbeeld van het SS-moordcommando Silbertanne. En ik heb

massa-executies van Joden. ‘Het NIOD beheert een aantal dagboeken van Nederlanders die daarbij betrokken waren. Ik heb ook met mensen gesproken die dat toen gezien hebben, verklaringen die vaak onbekend waren.’ Vanaf juni 1941 tot najaar 1941 kwamen deze Nederlandse SS’ers met massa-executies in aanraking, al was het incidenteel. ‘Aan het begin van de Russische veldtocht zaten de meeste Nederlanders bij het regiment Westland. Toen de commandant van het regiment achter het front door een sluipschutter werd doodgeschoten zijn er een week lang geen gevangenen gemaakt. Dus daar hebben die Nederlanders ook een rol in gespeeld. Maar ik heb ook mensen gesproken die gezien hebben dat Joden hun eigen graf moesten graven. Ze hebben er niet bij staan kijken tot ze werden doodgeschoten, maar het was heel duidelijk wat er stond te gebeuren.’

Voor de klas

Reurs en Kleijn geven les aan klassen van groepen 7 en 8 van de basisschool in het kader van het project *Oorlog in mijn buurt*. Ze zijn daarin onderdeel van een breder lespakket en behandelen vooral het thema ‘goed en fout’. ‘Een van de voorbeelden die we geven, is dat van de Joodse Ans van Dijk. Ze wordt door de Duitsers voor de keuze gesteld: “Of je helpt mee of we pakken jou en je familie op.” Ze besluit voor de Duitsers te gaan werken, infiltrereert in verschillende verzetsgroepen en pleegt verraad. Na de oorlog is ze een van de 39 mensen die door de Nederlandse regering ter dood is gebracht. In dit verhaal komt veel samen. Over goed en fout. Over keuzes maken. Ook laten we soms beelden zien van interviews die ze gehouden hebben. We vinden het prettig als er communicatie over en weer is tijdens de les, zodat leerlingen veel vragen kunnen stellen.’

‘Het onderwerp verliest volgens Reurs niets aan zijn actualiteit. “De jihadisten van vandaag trappen in dezelfde oorlogspropaganda”’

Een foto van de soldaten van de 12e SS-pantserdivisie ‘Hitlerjugend’. Deze divisie werd in 1943 opgericht en de soldaten werden rechtstreeks uit de Hitlerjugend geselecteerd. Hierdoor kreeg de divisie haar bijnaam.

de laatste Nederlandse oorlogsmisdadiger Siert Bruins bezocht. Die heeft aan het einde van de oorlog twee Joodse broers en een verzetsman doodgeschoten. Maar de meeste mensen die wij spraken, zijn simpelweg soldaat geweest en hebben niet direct te maken gehad met de concentratiekampen, op een enkele uitzondering na.’ In het begin van de Duitse inval in de Sovjet-Unie waren er Nederlanders betrokken bij de

De communicatie moet wel goed gestuurd worden volgens Reurs: 'We hebben laatst voor twee islamitische klassen gestaan. Daar wilden de leerlingen vooral weten hoe het zat met de Joden. We gingen daar niet meteen op in, omdat je dan aan het grotere plaatje voorbijgaat. Het is onderdeel van het verhaal en we bouwen dat eerst op.' Reurs merkt soms in de klas dat er vooroordelen zijn over Joden. 'Het is eigenlijk heel triest. Het gebeurt niet vaak, maar soms. Opmerkingen dat Joden de wereld beheersen of het geld beheersen. Die dingen hoor je nog weleens.' Reurs en Kleijn proberen die vooroordelen zo veel mogelijk weg te nemen: 'Door inzicht te geven. Door ze te laten nadenken. Door uit te leggen wat propaganda is. Door uit te leggen dat de dingen toch anders liggen dan zij denken.'

Wat helpt in de klas is dat Reurs en Kleijn met hun lessen inbreken in de dagelijkse routine van de leerlingen. 'Dat maakt het wat spannender. Leerlingen hebben daarom meer interesse.' Vooral de verhalen die ze vertellen maken indruk. 'Met persoonlijke verhalen kweek je begrip en geef je meer inzicht in mensen.'

Jihadisten

'Toen ik begon met mijn onderzoek naar de Nederlandse collaboratie, hing er nog een behoorlijk taboe omheen. Maar intussen is het een en ander over het onderwerp gepubliceerd. Het is veel meer bespreekbaar geworden.' De verhalen van collaborateurs zijn volgens Reurs van belang. 'Na de oorlog zaten er 350.000 Nederlanders vast op verdenking van collaboratie. Op een bevolking van een kleine negen miljoen. Dat is een aanzienlijk deel van de maatschappij. En

heeft natuurlijk ook z'n weerslag op de kinderen en zelfs de kleinkinderen van deze mensen.' Het onderwerp verliest volgens Reurs niets aan actualiteit. 'In tijden van oorlog zijn er altijd opportunisten en idealisten. De parallellen tussen toen en nu kun je vinden. De jihadisten van vandaag trappen in dezelfde oorlogspropaganda. Er zijn ook overeenkomsten wat betreft de indoctrinatie van mensen nu en toen.'

Reurs en Kleijn maken met hun interviewproject langzaam de omslag van onderzoek naar publicatie. 'We hebben lang over ons onderzoek gedaan om het onderste uit de kan te kunnen halen. Een groot deel van de mensen die wij hebben gesproken is inmiddels overleden.' Reurs en Kleijn hebben plannen met voordrachten in het land over collaboratiegeschiedenis. 'Over dit deel van de Nederlandse geschiedenis is relatief weinig bekend. Onder meer aan de hand van de persoonlijke belevenissen willen we deze deel van onze geschiedenis voor het eerst toegankelijk maken voor een breed publiek.' ■

Affiche van de Waffen-SS, 1943. Oorlogsaffiches NIOD 1933-1946, NIOD/KB. Nederlanders van de SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier Brigade 'Nederland' op weg naar hun stellingen in Narva, Estland, 1944.

Verder lezen

Armando, Hans Sleutelaar. *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

Isabel van Boetzelaar. *Oorlogsouders* (Meppel, verschijnt in 2017).

Gerard Groeneveld. *Kriegsberichten. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers 1941-1945* (Nijmegen 2004).

Chris van der Heijden. *Grijs verleden* (Amsterdam 2004).

Jan Meyers. *Mussert, een politiek leven* (Soesterberg 2005).

Paul van Sterren. *Keurkinderen. Hitlers Elitescholen in Nederland* (Amsterdam 2009).

Ger Verrips. *Mannen die niet deugen. Een oorlogsverleden* (Amsterdam 1998).

Verder kijken

Zwarte Soldaten (Zuidenwind Filmproducties/NCRV) Regie: Joost Seelen. Research: Cees Kleijn, Stijn Reurs, Joost Seelen. Te zien via NPO.nl of tiny.cc/K2zwsol.

De oorlog niet voorbij (Andere Tijden/VPRO/NTR) Regie: Paul Ruigrok. Research en tekst: Yfke Nijland. Te zien via NPO.nl of tiny.cc/K2nietvoorbij.

Gevangen in Honswijk (Van Rossem Vertelt/RTV Utrecht) Regie: Erwin Raasveld en Ties Karabacak. Te zien op YouTube: youtu.be/2zycmAXOfJg.

Anna Byrkanova from Russia

According to Anna Byrkanova from Russia it is very important that students have historical knowledge. Teachers must take care of that and therefore they always have to develop themselves. What do her lessons look like?

How do they teach History in other countries? Editor of Kleio **Lisa Oskamp** tries to figure that out and interviews colleagues from all over the world.

Name, age, teaching experience?

Anna Byrkanova, 59 years old, 37 years of teaching experience.

Could you describe an average history lesson?

My usual way of getting ready and conducting a lesson is like this: when I am preparing a lesson I review all the necessary material and look through lesson plans of the previous years, I consider what ways and methods of teaching will suit the lesson so that my students understand and absorb all the material. It goes without saying that history is the most interesting subject of a school's curriculum. Both students and their teacher digest a lot of new information every day. Our life is not static, but dynamic as new facts of life in the past are discovered, modern techniques of teaching are applied to

our way of teaching. So, if a teacher wants a lesson to be conducted on a high level, (s)he must educate her- or himself. I try not to repeat my lessons year after year, but I always add new information, apply new methods of teaching or find another way of organizing work during the lesson itself. My students are allowed to work in groups or pairs, study historical documents on their own, have a discussion or even debate disputable questions. As we know, there are many facts in history which can be assessed in different ways. All in all I can say that I always try to be creative, that is one of the main reasons I love my profession. Let's take Medieval History for example. One of my favourite topics in the 6th form is 'A glance from a medieval town'. This year four of my students made a project The way people presented the Earth in medieval times. They

had drawn it on paper and presented their idea during the lesson. It was concluded how little is known about the world during those times. Their fellow students liked the project and the authors themselves were really satisfied and they all got high marks.

Which subject is your favourite subject to explain in a lesson? Why?

I just love Ancient World history. It gives me much pleasure to tell about Ancient Egypt, Ancient Greece or Ancient Rome. Besides, I love travelling. Some years ago I visited all these countries and since that time my stories about them have become even more emotional and colourful. I'm also interested in the history of Medieval Europe where I have travelled a lot of times. As for the history of Russia I prefer Russian history of the 19th-20th century.

What is the content of the history curriculum in your country?

The content of the history curriculum is as follows:

5th class – Ancient World History

6th class – Medieval History and History of Motherland in Medieval Times

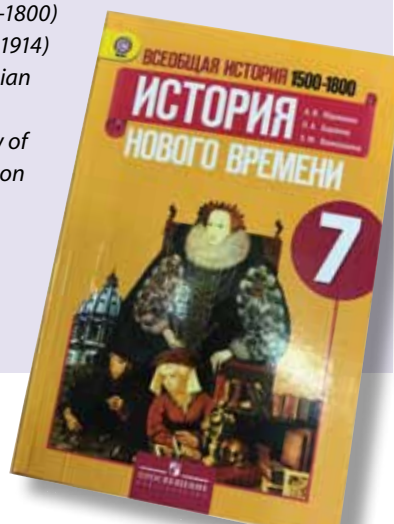
7th class – New History (1500-1800) and Russian History (1500-1800)

8th class - New History (1800-1914) and Russian History (1800-1914)

9th class – The Newest History (1914-up to our times) and Russian History (1914-up to our times)

10th-11th class – A profound revision of all the course of History of Russia from Ancient times up to our times and profound revision of Latest Foreign History.

Though we have got a program of teaching history, a teacher can choose the number of lessons he or she wants to devote to a certain theme.

Which subject is the favourite subject to a lot of students?

If you ask my students of the 5th-6th forms, they unquestionably favour the history of the Ancient World or Medieval History. This has been proven by lots of surveys. As for senior students, they are mostly interested in the 20th century and the role of Russia in the modern world.

Do you use ICT applications? In what way?

Of course, I use ICT applications when I need them. We have all the necessary equipment at school to use ICT. The computers in every

classroom are connected to modern full screen TVs. So it gives us an opportunity to show all kinds of projects made by our students. We have access to the internet and my students and I use the internet every day to search for information. I sometimes show films during my lessons. In my classroom there are 23 documentaries on the history of Russia at the beginning of the 20th century. Sometimes we watch feature films on history themes, but in this case we watch them after classes. I'm happy that all my students stay at school to watch them, as we do not do it very often and I always choose films which are worthwhile to see. For example, we watched Pavel Lungin's film *The Tzar* about the times of Ivan the Terrible. When we study foreign culture of the 15th -16th century, we always watch *Romeo and Juliet* by Franco Zeffirelli.

What is your own opinion on the importance of the course history?

Cicerone said: 'History is the teacher of life', and I fully agree with him. Our Russian historian V.O. Klutchevski added: 'History doesn't teach, but makes us learn and punish those who don't follow her lessons'. One of my main goals

is to show this to my students. The history course in our country allows us to know about the whole world and our Motherland, the past and the present of many nations. And without this you can't be an educated and intelligent person. For example, if you know the history of Europe and visit these European countries as well, you feel confident and the citizens of that country will treat you with respect if they see that you know and appreciate their history. So the knowledge of history makes the people all over the world feel close to each other.

What is the average salary of a forty-year-old teacher who works full-time?

The salary of teachers in Russia does not depend on the age of a teacher or on how many years he or she has been teaching. It all depends on the category of the quality of teaching you have. There are three main categories. If you want to get any category of teaching, you must show that you use the best practices of teaching, your best knowledge in the subject of teaching, and that you are a good educator and your students know your subject enough and love you as a teacher. I not only have got the highest category payment, but I also receive extra

payment for the rank 'The best in profession'. I think the average salary in Russia is 4000 euro a year.

How many students does an average class have?

There are usually 25 students in a class, but there might be more or less.

How many hours do you teach when you work full-time?

I teach 18 hours every week; there are three lessons a day as we work six days a week (not on Sunday).

Which training is required to become a history teacher?

To become a history teacher you need five years of training in a Pedagogical Institute or University on the Faculty of History.

If we want to learn something about the history of your country, which book would you recommend?

If you want to learn the history of Russia, I strongly advise you to read the book of N.M. Karamzin *The History of the Russian State* (9th-18th century).

Is there a subject which is considered controversial to teach in your country?

It is difficult to discuss themes of the Russian history of the beginning of the 20th century with having three revolutions, one after the other. It is also difficult to discuss the Civil War 1918-1920.

Do you have an idea for a nice history lesson?

An ideal history lesson is the lesson where students not only listen to the teacher but have some practice, too. When we study Stalin, times and years of repression in the USSR, we always go the museum devoted to victims of these times. It was set up by people who survived them and it is located not far from our school. You just can't stay indifferent when you listen to all these stories and look at objects of these times. In March 2017 my students of the 9th form and I are planning to go to Saint Petersburg. Visiting this place will let us feel the times of Peter the Great and it can't be substituted by any lesson conducted in the classroom. ■

Tweedewereldoorlog.nl

Portal op maat houdt de herinneringen levend

In april besteden veel scholen aandacht aan de Tweede Wereldoorlog. Er wordt toegewerkt naar de Dodenherdenking op 4 mei en Bevrijdingsdag op 5 mei. In aanloop naar deze periode van herdenken en vieren denken veel docenten na over hoe zij deze onderwerpen het beste kunnen behandelen in de klas.

Teun Pelleboer is medewerker onderzoek en educatie bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Hij is projectmedewerker van de portal tweedewereldoorlog.nl

Welk lesmateriaal is voorhanden? Maakt u als docent zelf een lespakket door het internet af te struinen op zoek naar leuke en leerzame informatie? Of komt u al snel tot de conclusie dat u door de bomen het bos niet meer ziet? Ook is het soms lastig te bepalen of de informatie betrouwbaar is. Dat docenten tegen deze zaken aanlopen, bleek tijdens twee expertmeetings die het Nationaal Comité 4 en 5 mei organiseerde. Het was de belangrijkste aanleiding om een portal te creëren waarop betrouwbare informatie over deze geschiedenis overzichtelijk bij elkaar is gebracht: tweedewereldoorlog.nl. Een portal die bovendien ook voor het algemene publiek veel interessants te bieden heeft.

Samenwerking

De portal is een samenwerking van het comité met het NIOD, de Stichting Musea en Herinneringscentra 40 - 45, de Oorlogsgravenstichting en de Liberation Route Europe, verenigd in het Platform WOII. Cristan van Emden, hoofd onderzoek en educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei: 'De gesprekken met docenten gaven het comité een duidelijk beeld van de keuzes waarvoor zij staan bij het voorbereiden van hun lessen. Docenten willen meteen toegang tot onmiddellijk te gebruiken lesmateriaal. Ook lieten zij weten het comité als een keurmerk te zien. Dat brengt een verantwoordelijkheid met zich mee die wij graag op ons nemen.'

'Alleen door samen deze verhalen te blijven vertellen kan de herinnering aan deze periode levend worden gehouden'

Meteen bruikbaar

De Tweede Wereldoorlog is in elke geschiedsmethode opgenomen. Docenten gaven in de expertmeetings aan vooral aanvullend materiaal te zoeken dat op een digibord te tonen is. Daarom is op de website onder de noemer 'digitale lessen' een scala aan direct te gebruiken digilessen opgenomen die door het Nationaal Comité zijn geselecteerd. Naast een aantal eigen digitale educatieve producten is er bijvoorbeeld materiaal te vinden van de Anne Frankstichting, van Nationaal Monument Kamp Westerbork, van het Verzetmuseum Amsterdam en van vele andere aanbieders.

Overzichtelijk

Het onderwijsdeel van de site kent een overzichtelijke indeling. Naast de genoemde digitale lessen is er een plek waar je digitaal lesmateriaal kunt bestellen – van strips tot leskisten en van games tot boeken en dvd's. Dit onderdeel biedt ook een museumoverzicht van oorlogs- en verzetmuseum en herinneringscentra en de mogelijkheid een gast spreker uit te nodigen. Of je nu een gast spreker over de bezetting in Nederland, de oorlog in Nederlands-Indië of een veteraan uit een recent conflict zoekt, het kan allemaal via het digitale loket. Als alternatief voor een gast spreker kan ook gekozen worden uit een van de filmpjes uit de serie *Jong in oorlog* waarin ooggetuigen vertellen over hun ervaringen. De serie is na een enquête met docenten tot stand gekomen en gemaakt naar hun wensen: kort, gethematiseerd en verrijkt met extra informatie.

Uitbreiding

Om de website ook voor een algemeen publiek aantrekkelijk te maken is deze sinds kort uitgebreid met een actuele agenda, een activiteitenoverzicht en een herdenkingskalender. De agenda toont alle activiteiten in het land met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Van tentoonstellingen, lezingen en filmvertoningen tot tours met

legervoertuigen. Activiteiten die vooral voor het onderwijs en voor kinderen interessant zijn, staan ook in het activiteitenoverzicht op de onderwijspagina. Met het nieuwe onderdeel 'Nieuws van toen' wordt het verleden dichtbij gebracht aan de hand van gebeurtenissen uit de oorlog die rond de huidige datum plaatsvonden. Aan de bestaande themadossiers met uitgebreide informatie over de oorlog zijn koppelingen toegevoegd naar verwant bronmateriaal, zoals foto's, films, affiches en krantenartikelen. Deze onderdelen bieden meer verdieping en zijn daarom ook interessant voor in de klas.

Toekomst

Op de vraag hoe de toekomst van de portal eruit zal zien antwoordt Van Emden: 'De website wordt continu actueel gehouden. Het is de bedoeling dat de website dé plek wordt waar de partijen van Platform WOII zich gezamenlijk presenteren. Het belang van samenwerken wordt binnen ons werkveld steeds sterker gevoeld. Alleen door samen deze verhalen te blijven vertellen en te laten zien wat er allemaal op het gebied van educatie mogelijk is, kan de herinnering aan deze periode levend worden gehouden. De portal is als informatie- en inspiratiebron hier bij uitstek het podium voor.' ■

‘Zonder recht geen vrede, en zonder vrede geen recht’

Paleis voor vrede

Het Vredespaleis in Den Haag werd in 1913 feestelijk geopend. Vijftig jaar later schreef Martin Luther King: ‘True peace is not merely the absence of tension: it is the presence of justice.’ (Brief uit Birmingham Jail, 16 april 1963). En hoewel deze woorden pas vijftig jaar na deze gebeurtenis zijn uitgesproken, geven ze precies aan wat het verband is tussen vrede en recht: zonder recht geen vrede, en zonder vrede geen recht.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

Dit verband werd ook haarscherp gezien door de Amerikaanse industrieel en filantroop Andrew Carnegie toen hij overtuigd raakte van het belang van een paleis voor de vrede, waar het Permanente Hof van Arbitrage gehuisvest zou worden. Als voorwaarde voor zijn schenking aan het paleis stelde hij dat het gebouw ook een juridische bibliotheek van het allerhoogste niveau moest hebben. Deze bibliotheek, die gespecialiseerd is in vakliteratuur over internationaal recht, is uitgegroeid tot een van de meest prestigieuze ter wereld. Haar collectie bevat onder meer oude drukken van Erasmus

en Hugo de Groot. Deze beroemde Nederlandse denkers stonden aan de wieg van het denken over vrede en het internationaal recht.

Bezoekerscentrum

Het Vredespaleis wordt vandaag de dag nog steeds gebruikt door het Permanente Hof van Arbitrage en het Internationaal Gerechtshof van de Verenigde Naties. Dit maakt een excursie naar het Vredespaleis natuurlijk extra interessant, maar het heeft ook een behoorlijk nadeel. Doordat er gewoon gewerkt wordt, is het eigenlijke paleis niet altijd geopend voor publiek. In dat geval vindt het educatief programma voor- namelijk plaats in het bezoekerscentrum en de bibliotheek. Vaak is het pas op de dag van het bezoek duidelijk of de groep toegang tot het paleis krijgt. Daarom is het sterk aan te raden een bezoek aan het Vredespaleis te combineren met een bezichtiging van een van de andere Haagse bezienswaardigheden. Een combinatie met ProDemos, huis voor democratie en rechtsstaat, ligt hierbij het meest voor de hand.

Tsaar Nicolaas

Een bezoek aan het Vredespaleis past heel goed bij lessen over de Tijd van de Wereldoorlogen of bij lessen over politiek en staatsinrichting. Het idee voor een Vredespaleis vindt haar oorsprong in de vredesconferentie van 1899. Hoewel Rusland in die tijd nog de grootste militaire macht in de wereld was, nam tsaar Nicolaas

II het initiatief tot een conferentie om met andere landen te spreken over ontwapening en de mogelijkheid van internationale arbitrage. Het zou fijn zijn als landen naast geweld en oorlog ook andere middelen zouden hebben om geschillen op te lossen. Als locatie voor deze conferentie koos Nicolaas II het militair ongevaarlijke en neutrale Nederland, het koninkrijk van zijn verre nicht Wilhelmina, dat in het hart van Europa lag. De conferentie leidde tot de oprichting van het Permanente Hof van Arbitrage. Hoewel het op het eerste gezicht lijkt dat tsaar Nicolaas II beïnvloed werd door de pacifistische ideeën van bijvoorbeeld Leo Tolstoj en Bertha von Suttner, was zijn initiatief toch vooral een reactie op de opkomst van het door Bismarck verenigde Duitsland en de lege schatkist van Rusland. Nicolaas was bang dat hij de wapenwedloop niet langer zou kunnen volhouden en dat Rusland daardoor haar machtspositie zou verliezen. Een hof dat werkte aan wereldvrede, verdiende een onderkomen dat recht zou doen aan haar status en missie. Tijdens de Tweede Vredesconferentie in 1907 werd daarom de eerste steen gelegd van het Vredespaleis. Zes jaar later werd in aanwezigheid van de Nederlandse koninklijke familie, geldschieter Andrew Carnegie en een internationale groep rechtsgeleerden, politici en pacifisten, de sleutel van het Vredespaleis feestelijk overhandigd aan het Permanente Hof van Arbitrage.

The Witness van Henk Visch. Dit grote kattenbeeld staat voor de ingang van de bibliotheek en de Academy Seminar Room. Foto: Hans Muller.

Vredesboom

Veel landen hebben bouwmaterialen of kunstwerken geschonken om het paleis op te luisteren. Zo uitten ze hun steun aan en geloof in deze nieuwe 'weg van de vrede'. Vaak stonden deze materialen en kunstvoorwerpen ook symbool voor waar het betreffende land bekend om was. China schonk bijvoorbeeld prachtige vazen, Zwitserland gaf het uurwerk op de toren en de tapijten waren een gift van Turkije en Perzië. Helaas zijn veel van deze giften alleen binnen in het paleis te bezichtigen. Als het paleis tijdens een educatief programma is afgesloten zijn ze niet te zien. Van buitenaf is dan nog net de imposante Russische vaas zichtbaar. Als u wel toegang hebt tot het Vredespaleis is er na de rondleiding in het paleis soms de mogelijkheid voor een discussie in de Kleine Rechtszaal – een zaal die normaal gebruikt wordt door het Permanente Hof van Arbitrage.

Toch is deelname aan het educatief programma ook zonder een bezoek aan het paleis de moeite waard. In het bezoekerscentrum worden de geschiedenis, de werking en de verschillen van het Permanente Hof van Arbitrage en het Internationaal Gerechtshof helder uitgelegd. De film die wordt getoond laat ook voldoende van het interieur van het Vredespaleis zien. En niet alle bezienswaardigheden staan binnen het paleis. Zo staat voor het bezoekerscentrum, in navolging van het initiatief

van Yoko Ono, een vredesboom. Aan deze boom kunnen bezoekers een wit briefje hangen met daarop hun persoonlijke vredeswens. De boom lijkt op deze manier permanent vol in bloei te staan. In het bezoekerscentrum is ook de replica van de Nobelprijs voor de Vrede aan Tobias Asser te zien. Hij was een van de initiatiefnemers van het Permanente Hof van Arbitrage.

Arabische dolk

Na de rondleiding door het bezoekerscentrum volgt een bezichtiging van de bibliotheek. Deze is voor het grootste deel gehuisvest in een naast het paleis gelegen modern gebouw. De oude leeszaal in het Vredespaleis

is nog wel toegankelijk via een verbindingsgang tussen beide gebouwen. Naast de vele boeken is in deze zaal onder andere ook een oude druk van Hugo de Groot en een zilveren Arabische dolk te zien. Buiten wordt de gehele bibliotheek in de gaten gehouden door een grote zwarte kat. Katten kunnen in het donker zien; met dit kattenkunstwerk wil de maker juristen eraan herinneren dat ze altijd in de gaten gehouden zullen worden, zodat ze hun werk naar eer en geweten doen en rechtvaardig zullen oordelen. Omdat internationaal recht en politieke verhoudingen behoor-

Gang met terrazzo-vloer in het Vredespaleis. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

'Als locatie koos tsaar Nicolaas II het militair ongevaarlijke en neutrale Nederland, in het hart van Europa'

lijk ingewikkelde onderwerpen zijn, en het bovendien niet altijd mogelijk is binnen in het paleis rond te lopen, is een bezoek aan het Vredespaleis vooral geschikt voor leerlingen uit de bovenbouw die gekozen hebben voor een profiel met geschiedenis of maatschappijwetenschappen. Voor de onderbouw of basisschool wordt het niveau aangepast. ■

Bezoek met de klas

Reserveren via: vredespaleis.nl/bezoek/onderwijs.

Hier vindt u ook meer informatie over de specifieke openingstijden.

Kosten: € 95,- per groep.

Maximale groepsgrootte: 25 personen, grotere groepen worden gesplitst.

Duur rondleiding: ongeveer vijf kwartier tot anderhalf uur.

Duitslands

'Rome was een stad vol pracht en praal, maar ook een plek die een metamorfose had ondergaan qua geloofsbeleving. Niet langer stond de eenvoud voorop'

bekendste bestsellerauteur

Hoe Luther erin slaagde in korte tijd een beroemde Duitser te worden

Zo'n vijfhonderd jaar geleden was Wittenberg een kleine stad met zo'n tweeduizend inwoners. Maarten Luther was – ook voor de inwoners van dit stadje – geen bekend figuur. Zo kwam op de lijst van honderd belangrijkste hoogleraren (gepubliceerd in 1515) zijn naam niet eens voor. Opmerkelijk dus dat deze 'onbekende' Luther er in zeer korte tijd in slaagde niet alleen de bekendste persoon van Duitsland te worden, maar ook de best verkopende auteur van heel Europa.

In *Kleio* geven we experts het woord die wat dieper in zullen gaan op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Luther verschijnt voor de Rijksdag in Worms (1521)*.

Die ene gebeurtenis op de dag net voor het katholieke Allerheiligenfeest, namelijk het spijkeren van vijftien stellingen op het mededelingenbord van de universiteit – de deur van de Slotkerk – veranderde Wittenberg en Duitsland voorgoed. Maar laten we bij het begin beginnen.

Kardinaalsziekte

Luther werd geboren in Eisleben in 1483, waar hij toevallig ruim 62 jaar later ook weer overleed. Zijn vader had het boerenbedrijf vaarwel gezegd en was gestart met de exploitatie van een kopermijn. Het ging de familie Luther weliswaar financieel voor de wind, echt rijk waren ze niet. Na de *Trivialschule* bezocht Maarten verschillende scholen en uiteindelijk schreef hij zich in aan de Universiteit van Erfurt. Op aandringen van zijn vader ging hij rechten studeren, maar tijdens hevig noodweer beloofde hij zichzelf het klooster in te gaan als hij het zou overleven. Aldus geschiedde. Een moment dat overigens sterk doet denken aan Saulus' val van het paard vlak bij Damascus wanneer God hem toespreekt. Ook een moment van innerlijke bekering. Een ander beslissend moment in Luthers leven was de reis naar Rome die hij maakte in 1510 – een tocht in opdracht van het augustijnerklooster waar hij destijds verbleef. Rome maakte diepe indruk op Luther. Het was niet alleen een stad vol pracht en praal, maar ook een plek die – onder aanvoering van de beruchte

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

renaissancepauzen – een metamorfose had ondergaan qua geloofsbeleving. Niet langer stond de eenvoud voorop, men leefde er op los en deed alles wat God verboden had. Er werd gegniffeld om paus Leo X die niet meer op zijn paard zou kunnen zitten vanwege een anale fistel – het resultaat van intensieve omgang met jonge heren. En wanneer men in Rome sprak over de 'kardinaalsziekte' werd syfilis bedoeld. Rome was in de ogen van Luther verworden tot een sodom en gomorra.

De clerus had echter een financieel gat in de markt gevonden, namelijk het uitgeven van aflaten. Met behulp van een aflaat kon de opgelegde penitentie worden afgekocht. In de veertiende en vijftiende eeuw nam de verkoop van aflaten een hoge vlucht, omdat de kerkelijke autoriteiten orde in de wildgroei hadden aangebracht en omdat het vagevuur als specifiek element binnen de kerkelijke dogma's was ge- ►

Lucas Cranach portretteerde Luther meerdere malen. De afbeelding op de linkerpagina werd uiteindelijk voor publicatie gekozen omdat Luther er vriendelijker uitzag dan op de afbeelding hierboven. Een sterk staaltje marketing avant la lettre.

Boven: Luther verkleed als jonker Jörg, portret door Lucas Cranach, 1522.
Rechts: Portret van Luther met baret, Lucas Cranach, 1521.

introduceerd. Met aflaten kon je je zonden afkopen en dat leverde de kerk pecunia op. Ook het augustijnerklooster van Luther gaf aflaten uit: in 1508 kon men er een kopen, zodat het klooster een bibliotheek kon financieren. En met het kopen van de beruchte aflaat van de Sint-Pieter uit 1515 zouden je zonden acht jaar lang worden vergeven. Na Gutenbergs uitvinding van de boekdrukkunst rond 1450 vond er een massale uitgifte van dit soort aflaten plaats.

Vlugschriften

Wittenberg kreeg pas in 1502, bij de oprichting van de universiteit, de beschikking over een drukpers. Deze werd voornamelijk gebruikt door professoren en studenten, en door keurvorst Frederik de Wijze. Deze stichter van de universiteit gaf een catalogus uit met zijn relikwieëncollectie – Frederik bezat 18.970 bijzondere objecten, waaronder een flesje met de moedermelk van Maria en een twijgje uit het brandende braambos. De relikwieën konden tegen betaling worden bewonderd.

Luther werd in 1512 benoemd tot hoogleraar theologie. Zijn voornaamste bezigheden bestonden uit het geven van colleges en het houden van preken. Uiteraard bestudeerde hij de Bijbel grondig. Hij raakte er dan ook steeds meer van overtuigd dat het aanbieden en kopen van aflaten niet de juiste manier was om zonden kwijt te raken. Volgens hem kon de kerk geen zonden vergeven, dat kon alleen God. Nadat hij zijn vijftien negentig stellingen op 31 oktober 1517 op de deur had gespijkerd, werden deze al spoedig vertaald in de Duitse volkstaal. Het gevolg laat zich raden: de naam van Luther werd steeds bekender. Zijn volgende publicatie – slechts acht pagina's, en met veel korte zinnen – werd veelvuldig gedrukt. De drukker in Wittenberg, Johann Rhau-Grunenberg, was zeer content met de publicaties van Luther. Sterker nog, omdat Luther maar bleef publiceren trok dit andere drukkers aan: in totaal heeft Luther 287 vlugschriften geschreven. Luthers kritiek op de aflaten en andere zaken werd uiteraard door de rooms-katholieke kerk opgemerkt. Die probeerde hem tot inkeer te brengen, maar dat werkte averechts. Luther voelde zich gesterkt door het verraad van de kerk; God was aan zijn zijde.

Hier sta ik

In 1520 publiceerde de dienstdoende paus de bul *Exsurge Domine*. Hierin werd Luther gesommeerd zijn dwaalleer te herzien. De reactie in en rondom Wittenberg was veelbetekend: de bul werd besmeurd. Luther gaf als reactie op de bul wederom een pamflet uit dat gretig aftrek vond. In 1521 moest hij verschijnen voor de Rijksdag in Worms, waarbij ook de jonge keizer Karel V aanwezig was. Gevraagd of Luther de door hem geschreven pamfletten wilde herroepen, antwoordde hij met zijn beroemde toespraak dat hij dat niet kon en wilde: 'Hier sta ik. Ik kan niet anders. Amen.'

Sommige historici beweren dat met de komst van Luther een nieuwe tijd aanbrak: het ik-tijdperk. Luthers tijd kenmerkte zich in ieder geval door

In de markt

Luthers succes kent een aantal verklaringen. De belangrijkste: zonder drukpers geen groot lezers-publiek. Bovendien sprak Luthers bondige stijl veel mensen aan. Verder had hij het geluk gesteund te worden door de (katholieke) keurvorst Frederik de Wijze waardoor hij veilig kon werken en schrijven. En ten slotte: in Wittenberg woonde de befaamde Lucas Cranach die duizenden afbeeldingen van Luther liet verspreiden en tevens zorgde voor een vernieuwende lay-out van de geschriften – de naam van de schrijver evenals de plaats van uitgifte stonden op het voorplat, met daaromheen een versierde rand. Nu zouden we zeggen dat Cranach ervoor gezorgd heeft dat Luther ‘in de markt werd gezet’. Luther heeft de Duitsers dus massaal aan het lezen gekregen – de Duitse boekenmarkt is in omvang de tweede boekenmarkt ter wereld. En zijn streven naar matigheid, vlijt en spaarzaamheid zijn Duitse waarden geworden. De invloed van Luther is daardoor vijfhonderd jaar na het begin van Reformatie nog steeds merkbaar in Duitsland. ■

Links: Luther met kardinaal Gaetani, fresco van Francesco de Rossi, 1550-1560. Palazzo Farnese, Rome.

Hieronder: Het dubbelportret van Maarten Luther en zijn vrouw Katharina von Bora, door Lucas Cranach, 1529. Hessisches Landesmuseum, Darmstadt.

vele veranderingen. Zo kwam de boekdrukkunst als massamedium op, Columbus had de route naar Amerika blootgelegd, renaissancekunstenaars hadden de mens in het centrum gezet en Copernicus berekende dat de aarde om de zon draaide. Daarnaast deed het vroegkapitalisme in Europa zijn intrede, een vorm van kapitalisme waarbij met name de individuele keuzes van de koopman-ondernemer een grote rol speelden. Een nieuwe tijd was het zeker.

Luther wilde zijn geschriften en opmerkingen niet herroepen, waarop excommunicatie door de kerk volgde. Op de terugweg vanuit Worms werd Luther staande gehouden en in opdracht van Frederik de Wijze naar een afgelegen kasteel gebracht waar hij tien maanden zou blijven, vermomd als jonker Jörg (met baard en zonder tonsuur). Velen dachten dat hij dood was. Maar na terugkomst in Wittenberg pakte hij zijn stiel direct weer op: publiceren, publiceren, publiceren. De drukkers waren zo blij met Luther dat ze hem een vorstelijk jaarinkomen aanboden onder één voorwaarde: geef je pamfletten als eerste bij ons uit. Luther sloeg het voorstel af, hij had zijn werken geschreven tot glorie van God. Alle geschriften van Luther bereikten een totale oplage van meer dan drie miljoen, een gigantisch aantal.

Omdat Luther het klooster vaarwel had gezegd, kon hij ook afscheid nemen van het celibaat. In 1525 trouwde hij met de gewezen non, Katharina von Bora, met wie hij samen zes kinderen kreeg. De bekende schilder Lucas Cranach, ook een inwoner van Wittenberg, heeft – naast vele portretten van Luther alleen – ook een portret gemaakt van Maarten en Katharina. Als een soort oerpaar van het protestantisme raakten de beeltenissen geliefd bij Luthers vele volgelingen.

Boekentip

In het Lutherjaar 2017 verschijnen stapels boeken over Maarten Luther. Zo komt uitgeverij Damon met drie prachtige Latijns-Nederlandse Maarten Luther-uitgaven. Het eerste deel is al verschenen:

Theologische antropologie. De mens voor God. *Maarten Luther* (Damon, Eindhoven 2017), 712 blz., € 59,90

Bronnen

A. Pettegree, *Het merk Luther* (Amsterdam 2016).

G. Diez, ‘Der erste Rebell der Neuzeit’, *Der Spiegel*, (nr. 44, 2016).

Interview met Christine Eichel, ‘Duitsland nog altijd ‘Lutherland’, *Trouw* (9 december 2016).

S. Hiebsch, ‘Het begin van de Reformatie. Maarten Luther van monnik Martinus tot grote reformator’, *Kleio* (nr. 4, 2011).

Hoe leren leerlingen geschiedenis?

Contextualiseren is een belangrijke component van het historisch denken en redeneren (Van Drie & Van Boxtel, 2008). Het kunnen plaatsen van het denken en handelen van mensen uit het verleden in een historische context, sluit nauw aan bij het idee van overzichtskennis en bij de kenmerkende aspecten. Het geeft zicht op het verleden en geeft er betekenis aan.

Harry Havekes deed promotieonderzoek naar de manier waarop leerlingen geschiedenis leren, en dan met name contextualiseren (2015). De resultaten van zijn onderzoek beschrijft hij in vier artikelen in *Kleio*. Dit is deel 1.

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit.

1 Er is ook een kort filmpje beschikbaar waarin dit model wordt toegelicht: tiny.cc/kleio2-1.

Epistemologische opvattingen van leerlingen in relatie tot historische kennis en historische vaardigheden.

Het belang is dus helder, maar hoe leerlingen dat denken en handelen van mensen uit het verleden in een historische context plaatsen, is veel minder duidelijk. In deze serie artikelen bouwen we voort op de definitie van Wineburg over historisch contextualiseren: *situating information about the past in a historical context of time, location, long term developments or particular events, in order to give meaning* (Wineburg, 1991, 1998). Deze definitie laat zien dat betekenis geven aan historische informatie de kern is van omgaan met historische informatie. Het relateren van begrippen of personen aan een fenomeen (bijvoorbeeld renaissance) of ontwikkeling (veranderend mens- en wereldbeeld) vereist

denken in oorzaak-gevolg-relaties of in verandering-continuïteit of in andere historische relaties. Door op deze vakspecifieke manier naar het verleden te kijken, kunnen leerlingen betekenis geven aan het denken en handelen van mensen uit het verleden. Hoe leerlingen dat doen, heeft onder andere te maken met hoe hun epistemologische opvattingen zijn.

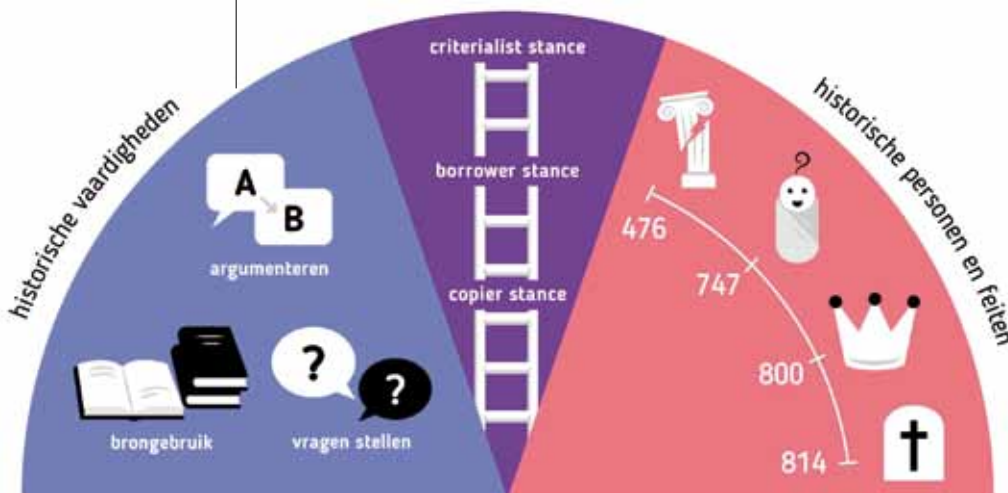
Het is maar hoe je kijkt

Epistemologie gaat over hoe we kennis kunnen hebben (in dit geval kennis over het verleden) en wat het doel van die kennis is. Anders geformuleerd gaat het over de vraag hoe je feitelijke informatie uit het verleden presenteert en gebruikt in historisch denken en redeneren. Een aantrekkelijk model hiervoor is ontworpen door Maggioni (Maggioni, VanSledright, & Alexander, 2009) en geconcretiseerd door Havekes (Havekes, Coppen, Luttenberg, & Van Boxtel, 2012). Een vereenvoudigde visuele weergave van dit model staat in afbeelding 1.

In deze afbeelding staan de drie houdingen (*stances*) ten opzichte van historische kennis en historische vaardigheden in het centrum. In elke houding zal een leerling gebruikmaken van zowel historische kennis als van historische vaardigheden. De manier waarop dat gebeurt, verschilt echter.¹

In de onderste houding, de *copier stance*, gaan leerlingen ervan uit dat het doel is, om een zo exact mogelijke kopie te maken van het verleden. Leerlingen in deze houding denken dat dit kan door veel feitelijke informatie te presenteren. Als je aan een leerling in deze houding de vraag stelt 'Wie is Karel de Grote?' dan zal de leerling feitelijke informatie opzoeken en die feiten presenteren (geboorte, kroning, sterfdag, etc.). Het leggen van relaties tussen die informatie, bijvoorbeeld door overkoepelende begrippen te gebruiken, gebeurt zelden of niet. Het gegeven dat Karel de Grote zich in Rome tot keizer liet kronen, in het bijzijn van de Romeinse Senaat, roept bij hen niet de vraag op wat die Romeinse Senaat daar nog deed, of waarom in Rome? Deze leerlingen zullen niet ingaan op een term als 'Karolingische renaissance' om dat soort relaties te duiden. Ze gebruiken bronnen, maar zien die als een objectieve representatie van de werkelijkheid.

Die feitelijke informatie, maar ook begrippen, zijn voor hen eenduidig. Leerlingen in deze houding hebben veel moeite om te begrijpen dat men kan argumenteren dat het Romeinse Rijk in 476 ten onder ging

of in 1453 (zie onder andere Lee, 2003; Lee & Ashby, 2000). Voor hen is het één of het ander waar. Ze hebben daardoor ook moeite met periodisering, omdat ze perioden zien als vaststaande gegevens.

Ook is het voor deze leerlingen lastig om te begrijpen dat een begrip meerdere betekenissen kan hebben in verschillende historische contexten. Dat het begrip 'burger' iets anders is als het gaat over de Atheense polis, de middeleeuwse stad, tijdens de Franse Revolutie, tijdens de Industriële Revolutie of in het moderne Amerika. Het strookt niet met hun idee dat een begrip een vaste definitie heeft. Het gevolg kan zijn dat leerlingen in deze houding vragen welke jaartallen ze moeten kennen, ijverig de begrippenlijst en grote passages uit het tekstboek uit hun hoofd leren, omdat ze denken dat het reproduceren daarvan de garantie geeft dat ze het verleden correct begrijpen en weergeven.

Veel leerlingen in het voortgezet onderwijs zullen de middelste houding hebben, de *borrower stance*. Ze hebben door dat een exacte kopie van het verleden niet mogelijk is en dat het een interpretatie is op grond van beschikbare bronnen. Deze leerlingen 'lenen' als het ware die elementen uit de bronnen die hen helpen om de vraag te beantwoorden. Ze zien geschiedenis als presentatie van meningen. Het risico hiervan is dat ze denken dat elke mening valide is, mits maar een beetje onderbouwd.

Tegelijk lijkt er een paradox bij deze leerlingen te zijn. Hoewel ze geschiedenis dus zien als 'meningen', hebben ze ook het gevoel dat er wel een autoriteit is die wel precies kan duiden hoe het in elkaar zit.

Een expert heeft beter toegang tot de bronnen en kan dus preciezer zijn. Het idee dat een exacte reconstructie mogelijk moet zijn, blijft aanwezig. Vaak zien de leerlingen de docent

en hun geschiedenisboek als een autoriteit. Vertel als docent maar eens een keer iets dat in uw schoolboek anders wordt gepresenteerd. Dat levert bij veel leerlingen verwarring op. Een enkele leerling in de hoogste klassen van het vwo, zal de derde houding hebben, de *criterialist stance*. Leerlingen met deze houding snappen dat geschiedenis een construct maakt van het verleden en als zodanig zal leiden tot discussie. Maar ze snappen ook dat die discussie gebaseerd wordt op basis van goed onderbouwde argumenten en dat het historisch denken en redeneren gebeurt aan de hand van vakspecifieke criteria. Deze leerlingen begrijpen dat er discussie kan zijn over een indeling in perioden, dat begrippen verschillende betekenissen kunnen hebben, maar dat de betekenisgeving van historische feiten en begrippen niet zomaar lukraak gebeurt, maar volgens spelregels.

Deze leerlingen zullen ook anders reageren op een vraag. Indien zo'n leerling de vraag 'Wie is Karel de Grote?' voorgeschoteld krijgt, zal hij of zij denken: wat wil je eigenlijk weten over Karel de Grote? Bedoel je zijn betekenis voor zijn eigen tijd? Of voor de overgang van de oudheid naar de middeleeuwen? Of voor onze tijd, bijvoorbeeld als symbool voor Europese eenheid? Een werkstuk van een leerling met deze houding, zal betekenis geven aan de historische figuur, door hem, vanuit een gekozen perspectief, in een context te plaatsen, op grond van onderbouwde argumentatie. Historische kennis en historische vaardigheden worden hier gecombineerd volgens de 'regels van het vak'.

Houding inschatten

De manier waarop leerlingen een historische context construeren, wordt mede bepaald door hun epistemologische houding waarmee ze naar het verleden kijken. Het is daarom

als docent belangrijk om in te schatten welke houding uw leerlingen hebben en van daaruit te gaan werken in uw klas. Uw didactiek zou leerlingen dus moeten begeleiden richting de *criterialist stance*. In een volgend artikel zal ik ingaan op leerlinggesprekken van duo's, die aan een opdracht werken waarin historisch contextualiseren gestimuleerd wordt. ■

In elke *stance* combineren leerlingen historische kennis en vaardigheden, maar alleen in de *criterialist stance* gebeurt dat volgens de criteria van de vakdiscipline.

Referenties

- Havekes, H.** (2015). *Knowing and Doing History. Learning Historical Thinking in the Classroom*. (Phd), Radboud University, Nijmegen.
- Havekes, H., Coppens, P.-A., Luttenberg, J., & Van Boxtel, C.** (2012). Knowing and doing history. A conceptual framework and pedagogy for teaching historical contextualisation. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 11(1), 71-92.
- Lee, P.** (2003). A Scaffold, not a cage: progression and progression models in history. *Teaching History*, 113, 13-23.
- Lee, P., & Ashby, R.** (2000). Progression in historical understanding among students ages 7-14. In P. N. Stearns, P. C. Seixas, & S. S. Wineburg (Eds.), *Knowing, teaching, and learning history: national and international perspectives* (pp. 199-222). New York: New York University Press.
- Maggioni, L., VanSledright, B., & Alexander, P. A.** (2009). Walking on the Borders: A Measure of Epistemic Cognition in History. *Journal of Experimental Education*, 77(3), 187-213.
- Van Drie, J., & Van Boxtel, C.** (2008). Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past. *Educational Psychological Review*, 20(2), 87-110.
- Wineburg, S.** (1991). Historical Problem-Solving - a Study of the Cognitive-Processes Used in the Evaluation of Documentary and Pictorial Evidence. *Journal of Educational Psychology*, 83(1), 73-87.
- Wineburg, S.** (1998). Reading Abraham Lincoln: An expert/expert study in the interpretation of historical texts. *Cognitive Science*, 22(3), 319-346.

A black and white close-up portrait of an elderly man, Bram Grisnigt, with a serious expression. He has white hair and deep wrinkles on his face. He is wearing a dark suit jacket, a white striped shirt, and a dark tie.

Bram Grisnigt.
Foto: Gerard Wessel.

Spion van Oranje

*Interview met geheim agent Bram Grisnigt
over zijn oorlogsjaren*

Bram Grisnigt (93 jaar) is een van de weinige nog in leven zijnde Nederlandse geheim agenten uit de Tweede Wereldoorlog. Afgelopen najaar verscheen *Spion van Oranje. Het oorlogsverhaal van Engelandvaarder Bram Grisnigt* door journalist en historicus Bram de Graaf. Het boek is de winnaar van de Kleio Klasseprijs 2017.

Eind mei 1941 stappen in Den Haag twee achttienjarige jongens op de fiets. Bestemming: Zuid-Frankrijk, dat niet bezet is. De aanwezigheid van Duitse soldaten als bezettingsmacht ervaren zij als een groot onrecht en zij willen iets doen voordat het te laat is. De twee bereiken Zuid-Frankrijk, maar daar lijkt de reis te stoppen. Een van de twee gaat na een tijd weer terug naar Nederland. Bram Grisnigt blijft in Frankrijk en zal uiteindelijk in Engeland terechtkomen, waar hij wordt opgeleid tot geheim agent. Grisnigt ziet vrienden voor zijn ogen sterven als zij in Gibraltar in het water springen in de hoop opgepakt te worden door Engelse schepen. Hij overleeft een torpedo-inslag als hij vanwege de hitte zijn hut heeft verlaten en op het dek wat probeert te slapen. Als geheim agent wordt hij boven Nederland gedropt en lange tijd werkt Grisnigt als verbindingsman tussen het verzet en de regering in ballingschap in Londen. In februari 1944 pakt de Gestapo hem op. Grisnigt belandt eerst in Haaren, Noord-Brabant. Daarna volgen Vught, Neuengamme en Ravensbrück. Vanuit dat laatste kamp nemen de nazi's hem mee op een barre tocht, de 'dodenmars', op de vlucht voor de oprukkende Russen. Tijdens deze tocht weet Grisnigt te ontsnappen. Na de oorlog vertrekt hij met zijn vrouw Ann naar Curaçao alwaar Grisnigt voor Shell gaat werken. Over zijn oorlogsverleden spreekt hij alleen met Ann; zij is de enige die hem begrijpt. Pas na zijn pensionering begint Grisnigt zich meer voor zijn eigen oorlogsverleden te interesseren.

U draagt *Spion van Oranje* op aan uw vrouw Ann, maar ook aan de jongeren van nu. Waarom vindt u dat zo belangrijk?

Grisnigt: 'Kijk naar die bevrijdingsfestivals. Je ziet jongeren weliswaar feesten, maar zij weten volgens mij niet eens goed waarom. Ik vind dat je dat pas kunt vieren als je echt met je hart herdenkt. Daarom is jullie vak, dat van geschiedenisleraar, zo belangrijk; maar ook je opvoeding

telt mee. Ouders en docenten moeten uitleggen wat je viert tijdens de herdenking. Ik hoop dat dit boek daarbij helpt.

Om dat bewustzijn verder te vergroten zouden docenten met de leerlingen naar de erevelden moeten gaan. En loop dan niet alleen naar het monument, maar kijk ook eens echt naar de graven waar je langsloopt. Lees die namen op die stenen. En als je dan de naam tegenkomt van een piloot zou je als docent kunnen verwijzen naar de Battle of Britain. Een belangrijk aandachtspunt daarbij zijn de leeftijden. Die jongens die daar liggen hebben vaak de leeftijd van jouw leerlingen. Nog een ander punt. Er zijn nu veel Nederlanders met een andere afkomst. Dat is voor docenten ook een belangrijke opdracht. Je zult in dit verband ook iets moeten vertellen over de geschiedenis van landen als Marokko of Turkije.'

Als jongeren dit boek lezen, wat zou voor hen de essentie kunnen of moeten zijn?

Grisnigt: 'Niet als een kuddedier meelopen. Iedereen wil momenteel zichzelf zijn, maar in de praktijk is dat helemaal niet zo. Bijna iedereen loopt met de massa mee, je ziet het zelfs in de kleding. Zelf kunnen nadenken en niet de hele dag met die oordoppen in of op je mobieltje. Dat is moeilijker dan je denkt, hoor.'

'Kijk naar die bevrijdingsfestivals. Je ziet jongeren feesten, maar zij weten volgens mij niet eens goed waarom'

Het boek begint op het moment dat u achttien bent. Het besluit wat tegen de Duitsers te gaan doen en naar Frankrijk te fietsen, komt heel onbevangen over.

Grisnigt: 'Ja natuurlijk. Je kunt ook niet zeggen dat het alleen om vaderlandsliefde ging. Er zat bijvoorbeeld ook een hang naar avontuur bij; het was een mengeling van allerlei dingen. Maar ik voelde wel een diep onrecht. Ons land was bezet en er liepen vreemde soldaten rond. Veel mensen liepen in het begin een beetje mee. Achteraf zou ik het anders doen. Maar om zomaar weg te lopen... Ik kon natuurlijk geen toestemming vragen, dan was het allicht "nee".'

Wat zijn beslissende momenten geweest in uw oorlogsjaren?

Grisnigt: 'Nou, je maakt veel momenten mee waarop je niet kunt overleggen. Dingen ontstaan vaak door toeval. Een voorbeeld is de ontruiming van kamp Ravensbrück. Van de bewakers moesten we gaan lopen, met de dodenmars mee. Dan de afweging: loop ik mee of probeer ik weg te komen? Dat zijn momenten waarop je echt zelf een beslissing moet nemen. Moeilijke besluiten waren ►

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

dat. Een ander voorbeeld betreft mijn bevrijding. Dat kun je niet beredeneren. We liepen en liepen maar met de gevangenen en de bewakers om ons heen. Toen we even stopten, vroeg ik of ik even mijn behoefte mocht doen. Op het moment dat ik in de bosjes langs de weg zat, zag ik de groep ineens verder lopen. Die bewaker keek niet meer naar me om. Wat doe je dan? Weer aansluiten? Of het erop wagen? Ik heb dat laatste gedaan en toen was ik dus vrij. Ik weet niet wat die soldaat, die bewaker dacht. Waarschijnlijk was hij ook doodmoe, het was al een wat oudere soldaat. Dat is moeilijk te zeggen.'

U stapte daarna in uw gevangeniskleding op een groepje Duitse soldaten af om wat te eten te vragen. Was dat geen groot risico?

Grisnigt: 'Ja, maar een soldaat in actie is toch ook vooral met zijn eigen leven bezig. Ik zat in de open ruimte tussen de oprukkende Russen en de terugtrekkende Duitsers. Dat is een chaotische toestand. Dan denken die soldaten echt niet dat daar iemand uit een concentratiekamp loopt die misschien bij een of andere bewaker hoort.'

'Als je een baan als commandant in Auschwitz of Bergen-Belsen accepteert, dan ben je schuldig'

Hebt u na de oorlog direct meegedaan aan herdenkingen?

Grisnigt: 'Na de oorlog gingen we al snel naar Curaçao. Daar ging ik voor Shell werken. Dat ging via connecties die ik via een vriend in Londen had. Ik wilde echt weg uit Nederland. Het was over voor mij. Ik had zo veel ellendige dingen gezien en meegemaakt. Op Curaçao hebben we altijd deelgenomen aan de herdenkingsplechtigheden, maar tijdens mijn carrière was ik niet zo bezig met mijn eigen oorlogsverleden. Dat is pas echt gaan spelen toen ik Bram de Graaf ontmoette in 2015, toen hij voor *Volkskrant Magazine* Engelandvaarders portretteerde. Ze hebben al wel eens eerder een psychiater naar me toe gestuurd, omdat ik nooit over die tijd heb willen praten. Dat was wel de trend, dat je er over sprak, en dat je het kwijt kon raken. Maar die psychiater gaf me juist groot gelijk: als je er niet over wilt praten, moet je het niet doen. Waarom zou ik dat? Waarom zou ik, zoals anderen dat doen, nog in een gevangenispakje teruggaan naar een van die kampen in Duitsland? Ik begrijp niet dat mensen dat doen. Dat kan ik niet.'

Bij veel herdenkingen zijn in Nederland al een aantal jaren ook Duitse vertegenwoordigers.

Grisnigt: 'In het boek vertel ik ook over Boy Idema. Hij is een van de mannen uit Putten die bij de razzia in oktober 1944 werd opgepakt. Hij

zat bij mij in Ravensbrück aan het einde van de oorlog. Boy is nooit meer naar een herdenking gegaan sinds er Duitsers voor worden uitgenodigd. Ik twijfel een beetje. Kijk, bij de herdenking op het Museumplein, bij het Ravensbrück Monument, daar komt ook een vertegenwoordiger van de Duitse ambassade. Nou ja, goed dan. Vooruit. Maar de Nationale Herdenking, op de Dam, dat vind ik iets eigens. Voor mij hoeven daar de Duitsers niet bij aanwezig te zijn.'

Mag er wat u betreft wel een Duitse editie van *Spion van Oranje* komen?

Grisnigt, zeer direct: 'Nee! Je kunt het beter in het Engels vertalen. Volgens mij lezen veel meer mensen dat... Maar eigenlijk is dit voor mij iets nieuws, ik heb er nog niet goed over nagedacht. Ik heb altijd wel moeite met de Duitsers gehad na de oorlog, maar ik geef toe dat ik daar ook echt zwart-wit in sta. Daar ontkom ik niet aan. Op wat uitzonderingen na, wisten de Duitsers heel goed wat er in die kampen gebeurde. Dat veel mensen na de oorlog zeiden "wir haben es nicht gewusst" is de grootste flauwekul die er is. Ze zagen ons gewoon lopen door de straten van dat dorpje, toen we bij een buitenpost van Neuengamme tankgrachten moesten graven. Een goede vriend van mij, een collega die ik na de oorlog op Curaçao heb leren kennen, was bij het Engelse bezettingsleger na de oorlog als tolk in hetzelfde gebied als waar ik destijds was. Hij zat bij de gesprekken tussen de Engelsen en Duitsers en heeft ze het allemaal horen zeggen. Wat een onzin, natuurlijk wisten ze ervan!'

Dat laatste aspect gaat over schuld. Hoe kijkt u in dat opzicht naar Duitsers? Bijvoorbeeld de kampbewakers in Neuengamme of Ravensbrück?

Grisnigt: 'Die commandanten zijn aangesteld door de top van de SS, door Himmler. Bewakers zijn zeker schuldig aan de misdrijven die binnen in de kampen gepleegd zijn. Een kampcommandant kon er dan nog voor zorgen dat zijn kamp beter georganiseerd was, wat fatsoenlijker. Maar het is moeilijk daar een eenduidig oordeel over te geven. De grote concentratiekampen hadden satellieten, soms wel een stuk of twintig. Dat waren werkkampen of fabrieken. In de kampen zelf zaten politieke tegenstanders, homoseksuelen, Roma en Sinti, en Joden natuurlijk, alle nationaliteiten bij elkaar.

Bij vernietigingskampen is dat anders. Als je een baan als commandant in Auschwitz of Bergen-Belsen accepteert, dan ben je schuldig. Ook de mensen die daar met de zweep rondliepen of met de bloedhonden: schuldig. Dat is zo klaar als een klontje. Maar een oude soldaat die niet meer naar het front kon en gedwongen werd toezicht te houden in zo'n concentratiekamp, dat is iets anders. Dat zie ik niet als een groot probleem.'

Tegenover schuld staat vergeving.

Grisnigt: 'Ik ben niet haatdragend. Maar om honderd procent te vergeven, dat is ook moeilijk. Intussen zijn die Duitsers overigens allemaal dood.'

Kijkt u anders naar de huidige generatie Duitsers?

Grisnigt: 'Ach, ik weet het niet.' Hij grinnikt. 'Ik heb toch altijd iets met Duitsers dat ik een beetje wantrouw. Ze kunnen zo, tja... zo blaffen. En dan hoor ik als het ware direct die hiel tegen elkaar gaan. Maar nogmaals, ik sta daar door alles wat ik heb meegemaakt heel zwart-wit in. Daar moet ik dus voorzichtig in zijn. Bij Shell heb ik ook heel wat Duitse collega's gehad met wie ik samenwerkte.'

In Valkenburg bij Leiden speelt al bijna zes jaar de musical *Soldaat van Oranje*. Vindt u dat een goede manier om de herinnering aan de oorlog levend te houden?

Grisnigt: 'Nee, dat is niks voor mij. Andere mensen lopen ermee weg. Zijn er al drie keer geweest. Ik begrijp het ook wel. Heus. Maar ik weet niet of dit de manier is waarop mensen iets begrijpen van wat een oorlog is en wat dat met mensen doet. Misschien wel, hoor. Ik kan dat niet goed genoeg beoordelen. Het is voor mij te frivool. De muziek, de effecten, dat draaiende podium.'

'De massa sjouwt mee. Dat is het probleem'

Op dit moment komen in veel Europese landen populistische partijen op. Ziet u parallellen met de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw?

Grisnigt: 'Met dit soort partijen moet je wel voorzichtig zijn. Ik bedoel: de massa sjouwt mee. Dat is het probleem.'

Beangstigt u dat?

Grisnigt: 'Nou, daar ben ik nu te oud voor. Om angstig te zijn. Ze lijken allemaal een beetje op elkaar, Le Pen, Wilders en die knapen in Engeland. Zou je het protectionisme kunnen noemen? De grenzen sluiten? Ik vraag dan: hoe is Holland groot geworden? Een van die boeken van Geert Mak gaat over hoe Amsterdam zich zo heeft kunnen ontwikkelen. En hoe hebben de Hollanders dat bereikt? Dankzij de wereldhandel, aan contacten met anderen. Globalisering is de manier waarop de wereld kan groeien. Dat kun je niet tegenhouden. En natuurlijk kun je wel debatteren of dit de juiste vorm is en of je wat meer controle zou moeten hebben. Maar Europa heeft wel zeventig jaar vrede gebracht.' ■

Bram de Graaf

Bram de Graaf is journalist en historicus. Hij publiceerde onder meer *Voetbalvrouwen. De gloriejijd van het Nederlandse voetbal, 1970-1978* en *Het verraad van Benschoop* over de Duitse inval in het dorpje in Utrecht in februari 1945.

Spion van Oranje is opgedragen aan je achttienjarige zoon Lucas. Wat vond hij van het boek?

De Graaf: 'Hij is er wel in begonnen, maar ergens halverwege weer gestopt. Lucas is weliswaar een gymnasiast, maar geen lezer. Toch is het niet zomaar aan hem opgedragen. Grisnigt vond het vanaf het begin heel belangrijk dat het boek vooral op jongeren gericht is. De generatie die de oorlog zelf heeft meegemaakt, sterft langzaam uit en dus is het belangrijk dat jongeren de verhalen uit eerste hand kennen. Die mening deel ik. In de vorm heb ik daar rekening mee gehouden, zo schrijf ik het verhaal in tegenwoordige tijd.'

In het voorwoord verwijst je naar een eerdere ontmoeting met Grisnigt. Voor het *Volkskrant Magazine* maakte je een serie portretten van de laatste Engelandvaarders. Stond Grisnigt daarna direct open voor een boek over zijn oorlogsjaren?

De Graaf: 'We hadden wel direct een klik. Misschien omdat we allebei Bram heten. In ieder geval lagen we elkaar. Ik heb hem mijn boek *Het verraad van Benschoop* gestuurd en dat beviel hem. Als je op internet gaat zoeken, vind je wel eerdere interviews en wat filmpjes over hem, maar die stoppen allemaal bij zijn arrestatie in februari 1944, of zelfs al in september 1943, als hij gedropt wordt. Ik wilde nu juist ook meer over de periode daarna weten. Dat was moeilijk. Ik vermoed dat hij zijn ervaringen eigenlijk nooit goed heeft kunnen verwerken. Hij heeft zijn vrouw Ann vlak na de oorlog alles verteld en zij is de enige die hem begrijpt. Voor *Spion van Oranje* heb ik daarom ook het nodige uit andere ooggetuigenverslagen geput.'

Is er een onderdeel uit het boek dat het beste laat zien wat voor iemand Bram Grisnigt is?

De Graaf: 'Dat is een moeilijke vraag... Nou, het moest in ieder geval geen heldenepos worden. Daar was hij heel stellig in: de echte helden lagen na 5 mei 1945 onder de grond. Hij had ook wat moeite met de titel *Spion van Oranje*. Het deed hem te veel denken aan *Soldaat van Oranje* en in het beeld dat uit dat boek en de film spreekt, herkent hij zich echt niet. Toen het boek uitkwam, heb ik hem wel een held genoemd. Ik ben vaak bij hem en Ann langs geweest om over zijn oorlogsverleden te praten. Bram is nu 93 en woont nog zelfstandig met Ann. Er komen verpleegsters, want vooral Ann heeft veel zorg nodig. Dat ziet Grisnigt als iets wat hij voor haar kan doen, omdat zij zo veel begrip voor hem heeft gehad. Op die manier samen oud worden, dat is ook een soort heldendom.'

De opkomst van het kwaad

Educatieve film verbeeldt knap Hitlers aantrekkingskracht

Hitler: The Rise of Evil is een tv-miniserie uit 2003 en gaat over de opkomst van Hitler. Het verhaal wordt voor een groot deel verteld vanuit het perspectief van Hitlers geldschieter Ernst Hanfstaengl en de linkse journalist Fritz Gerlich. De film won onder meer Primetime Emmy Awards voor artdirection en geluidsmontage. De film begint en eindigt met een citaat van Edmund Burke: 'The only thing necessary for the triumph of evil is for good men to do nothing.'

Hitler: The Rise of Evil.

Duur: 180 minuten.

Regie: Christian Duquay.

Acteurs: Robert Carlyle, Peter O'Toole, Liev Schreiber.

De film is momenteel te bekijken op Netflix.

Bart den Uyl
is redacteur van Kleio.

De miniserie *Hitler: The Rise of Evil* bestaat uit twee afleveringen van elk anderhalf uur. De film volgt Hitler als opgroeiend kind in Oostenrijk tot aan de Nacht van de Lange Messen in 1934. Voor het onderwijs is vooral het eerste deel van de film goed te gebruiken. Daarin zien we Hitler, gespeeld door Robert Carlyle, in de eerste vijf minuten van de film opgroeien tot een ongelukkige jongen die zijn droom als groot kunstenaar in duigen ziet vallen na afwijzing voor de kunstacademie. Tijdens het kort verbeelde zwerversbe-

staan van Hitler in Wenen horen we hem zijn eerste antisemitische uitspraken doen. De kou en ellende waarmee de Duitse frontsoldaten te maken kregen tijdens de Eerste Wereldoorlog worden in een aantal scènes knap naar voren gebracht. Het grootste deel van de film richt zich echter op de politieke carrière van Hitler en zijn toenemende machtspositie in Duitsland. In het tweede deel van de film ligt er veel nadruk op de dialogen tussen Hitler en de mensen om hem heen. Daardoor is dat deel minder geschikt voor de meestal snel afgeleide leerlingen.

Kritiek

Nadat *The Rise of Evil* was uitgebracht kreeg de film de nodige kritiek van historici. De makers zouden te veel historische onjuistheden hebben toegestaan. Die kritiek is soms terecht. Zo zien we dat Hitler als frontsoldaat zijn hond slaat. Of dat echt zo gebeurd is, is maar zeer de vraag. Hitler stond bekend als dierenliefhebber en zijn regime heeft een aantal wetten doorgevoerd om dierenrechten te beschermen. Deze eigenaardige toevoeging van de filmmakers doet daarom vermoeden dat dit is gedaan om

1 A. Hitler, *Mein Kampf*. (Hurst and Blackett LTD, 1939), p. 164.

het verdorven karakter van Hitler te tonen. Alsof de moord op zes miljoen Joden niet kwaadaardig genoeg is. Het dramatiseren van Hitlers leven brengt meer problemen met zich mee. Zo zien we Hitler huilend in bed als hij hoort van de capitulatie van Duitsland in 1918. Deze scène is een directe verbeelding van Hitlers anekdote in *Mein Kampf*.¹ Het is weliswaar begrijpelijk dat de makers een spannende film wilden maken, maar het is weinig smaakvol nazi-propaganda over te nemen. Historicus Ian Kershaw, schrijver van de fameuze Hitler-biografieën, was aanvankelijk nauw betrokken bij de film maar nam er later afstand van vanwege de historische onjuistheden. Voor wie de serie gaat zien zonder leerlingen moet vooral letten op het mooie spel van Peter O'Toole die een prachtige wegwijnende Hindenburg neerzet. ■

Bruikbaarheid in de les

Ondanks de nodige kanttekeningen is *The Rise of Evil* erg educatief. Het mooie aan de miniserie als lesinstrument is dat de eerste dertig minuten vrijwel parallel lopen met de paragrafen van de meeste geschiedenismethodes. Het opkomend nationalisme in Oostenrijk-Hongarije, de Eerste Wereldoorlog, de chaos in de Weimarrepubliek en de opkomst van de NSDAP komen in korte tijd allemaal aan bod. Bovendien worden jaartallen en plaatsnamen steeds aangegeven en is er veel aandacht voor decor en kostuums.

De aantrekkingskracht van Hitler voor de gewone Duitser wordt duidelijk overgebracht en dat is dan ook meteen de belangrijkste les die de leerlingen kunnen meenemen. Verder is de film goed bruikbaar voor het illustreren van een aantal gebeurtenissen: de Bierkellerputsch van 1923, de daarop volgende strafzaak tegen Hitler, de Rijksdagbrand en het aannemen van de Machtigingswet in 1933 worden met veel drama en aandacht voor decor gebracht.

Laten we het eens over de toekomst hebben

Soms is het tijd voor iets nieuws. Een master Leraar Geschiedenis volgen aan de Hogeschool van Amsterdam biedt je de uitgelezen kans om meer uit jezelf en je carrière te halen. Je ontwikkelt je tot eerstegraadsleraar geschiedenis. Het onderwijs wordt verzorgd door hooggekwalificeerde docenten die de praktijk kennen. Je vak kennis komt op academisch niveau en wordt breder, dieper en up-to-date. En wat je leert kun je direct in je werk toepassen. Lastig te combineren? We bieden een flexibel deeltijdprogramma. Meld je aan voor een vrijblijvend intakegesprek: mastereducation@hva.nl.

CREATING TOMORROW

HVA.NL/MLRGS

‘Stanley had genoeg van de oorlog en wilde eigenlijk naar Canada terugkeren’

Elke steen een verhaal

De Canadese begraafplaats in Holten telt bijna 1400 graven van omgekomen militairen uit de Tweede Wereldoorlog. Militairen die de hoogste prijs hebben betaald voor onze vrijheid. Met behulp van het project *Geef elke steen een verhaal* geeft het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats Holten (ICBH) scholen in het voortgezet onderwijs de mogelijkheid leerlingen kennis te laten maken met de persoonlijke verhalen van onze bevrijders.

Mark Veldhuis werkt bij het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats Holten.

Tijdens dit project stellen leerlingen met behulp van de dienstdossiers een biografie op van een omgekomen Canadese soldaat. Deze dienstdossiers bevinden zich in diverse Canadese archieven en zullen digitaal aan de scholen beschikbaar worden gesteld. Als voorbeeld een fragment uit het verhaal over de omgekomen Canadese militair Stanley Cheney: ‘Nadat Stanley gediend had in Sicilië en aan de opmars door Italië, Frankrijk, België en Holland had deelgenomen, werd hem in april 1945

verlof verleend voor een verblijf in Engeland. Daar ontmoette hij zijn zus Grace Towns, een Canadese oorlogsbruid van wie de echtgenoot George Towns, vliegenier bij de RAF, tijdens een opdracht boven het IJsselmeer was gedood. Zij verbleef in het huis van een tante in Liverpool. Stanley begeleidde Grace terug naar Londen waar zij een zeer treurig afscheid hadden. Stanley had genoeg van de oorlog en wilde eigenlijk liever naar Canada terugkeren dan terug naar Holland te gaan. Maar de plicht riep. Het was of hij voorvoelde dat deze operatie hem fataal zou worden.’

Begraafplaats

Uitgangspunt van het ICBH is dat het project *Geef elke steen een verhaal* kosteloos aan scholen aangeboden wordt. Deelnemende scholen krijgen de dossiers digitaal aangeleverd. Naast de digitale dossiers stelt het ICBH lesmaterialen beschikbaar die bestaan uit onder andere bevrijdingsfilmpjes, achtergrondinformatie en handleidingen. Na het afronden van het project gaat het informatiecentrum ervan uit dat de door de leerlingen gemaakte biografieën weer ter beschikking worden gesteld aan het ICBH, om vervolgens toegevoegd te worden aan de *content* en voor bezoekers inzichtelijk worden. Hierdoor ontdekken leerlingen dat hun werk gebruikt wordt als informatiemateriaal en niet alleen het behalen van een cijfer tot doel heeft. Na een pilot in 2016 nemen in het schooljaar 2016-2017 bijna zeshonderd leerlingen deel aan dit project. Als afsluiting van het project stelt het ICBH een bezoek met rondleiding in het centrum en op de begraafplaats voor, waarbij de leerlingen een bezoek kunnen brengen aan het door hun onderzochte graf.

Intussen is er in het kader van dit project een samenwerking opgezet met het Memory Museum in Nijverdal, waardoor er een complete, dagvullende, excursie aangeboden kan worden. In Holten wordt er aandacht besteed aan de bevrijding en de gevallen Canadezen. Bij het bezoek aan het Memory Museum zal de nadruk vooral liggen op de bezetting – zo wordt er een bezoek gebracht aan een nagebouwde barak uit een concentratiekamp en een bunker uit Normandië.

Mening van een leerling

Een van de leerlingen die aan het project deel heeft genomen is Jinthe. In het verslag van Jinthe was de volgende reflectie te lezen: 'Ik vond de excursie erg interessant en "leuk". Leuk tussen haakjes, omdat wat er gebeurd is natuurlijk niet leuk is. De begraafplaats vond ik vooral heel indrukwekkend. Op een steen stond: "I died with the hope you can live in freedom." Toen ik dit las, keek ik om mij heen en realiseerde me dat iedereen die hier ligt de reden is dat ik in een vrij land leef en niet dagelijks bang hoeft te zijn voor wat er vandaag kan gebeuren. Dat er een bom kan vallen of iets anders vreselijks. Dat vond ik wel indrukwekkend.' ■

Geef elke steen een verhaal

Wilt u met uw leerlingen deelnemen aan het project *Geef elke steen een verhaal*? Neem dan contact op met het ICBH via info@canadesebegraafplaatsholten.nl.

Daders van de Holocaust

Leerlingen onderzoeken schuldvraag

De klassieke elementen van een moordonderzoek zijn: motief, middelen en gelegenheid. De wereldbeschouwing van Hitler en de middelen en gelegenheid die nazi-Duitsland bood, maakten het voor daders mogelijk vanuit eigen drijfveren over te gaan tot de moord op miljoenen mensen. Dit artikel vormt de theoretische achtergrond van lessen over de uiteenlopende rol van daders van de Holocaust.

Ton van Toutert is geschiedenisdocent aan het Christelijk Lyceum in Veenendaal.

1 Raul Hilberg, *De vernietiging van de Europese Joden* (Laren 2008), p. 1255.

2 Sebastiaan Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler* (Amsterdam 2014), p. 171-172.

Na de bevrijding werd een 'moffenmeid' publiekelijk kaalgeschoren en gedwongen een Hitlergroet te geven, 1945. Nationaal archief.

Het moet onder ons worden uitgesproken, maar we zullen er in het openbaar nooit over spreken. Ik heb het over de evacuatie van de Joden, het uitroeien van het Joodse volk. We hebben het morele recht en de plicht om dit volk, dat ons wilde vermoorden, te doden. Dat we dit hebben doorgezet, waarbij we ook nog fatsoenlijk zijn gebleven is een nooit vermelde en nooit te vermelden daad van roem,' aldus hoofd van de SS Heinrich Himmler in een toespraak op 4 oktober 1943 voor hoge SS-officieren.¹ Schokkende woorden, zo op het eerste oog, maar ze passen naadloos in de ideologie van Adolf Hitler en tevens in de rechtsopvatting van nazi-Duitsland. Op 30 januari 1939 beweert Hitler openlijk dat hij streeft naar de uitroeiing van het 'Joodse ras' in Europa. Hitler heeft zich in de loop van 1942, nadat in de herfst van 1941 het systematisch moorden was begonnen, vijf keer in

het openbaar beroemd op de verwezenlijking van zijn eerdere dreigement. Op 8 november: 'Men heeft mij altijd als profeet uitgelachen. Van hen die toen lachten, lachen er vandaag ontelbaren niet meer.'²

Behoud van de soort

In het wereldbeeld van Hitler is de wet van de rassenstrijd even onontkoombaar als de wet van de zwaartekracht, het is de essentie van het bestaan. Alle gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis zijn volgens hem uitingen van de rassen om ten koste van elkaar te overleven. Genade verstoort de natuurlijke orde van overleven en dient daarom te worden afgewezen. Ethiek is fout; trouw aan het ras is de enige moraal. Een volk dat is bevrijd van Joden, keert spontaan terug naar de natuurlijke orde, aldus Hitler. Het hoogste ideaal is niet het behoud van een staat, maar het behoud

van de soort. Om die reden is massamoord een goede daad voor het ras, zo meent Himmler. Hans Frank, gouverneur van bezet Polen en persoonlijk advocaat van Hitler, wettigt zijn acties in Polen met het argument dat 'de wet is datgene wat het ras dient'.³ Joden proberen zich volgens Hitler meester te maken van de macht binnen de staat om zo te overleven. Ze vertegenwoordigen daarbij geen ras, maar het universele idee van kapitalisme of communisme gericht op wereldheerschappij. Het vernietigen van de (rechts)staat, kapitalistisch of bolsjewistisch, betekent dan ook altijd het vernietigen van de Joden, die immers als kleine kwetsbare groep in de strijd op leven en dood alleen kan overleven als er een rechtsorde overeind blijft die hun rechten garandeert. Juist in die landen waar nazi-Duitsland de staat totaal vernietigde, onder andere Polen, werden vrijwel alle Joden vermoord, aldus Timothy Snyder.⁴

Radicaliserende dynamiek

Hoe zijn de gebruikelijke elementen bij een moordonderzoek – motief (drijfveer), middelen en gelegenheid – van toepassing op daders van de Holocaust? De drijfveren van de daders verschillen; de middelen ook. De gelegenheid werd geboden door Hitlers streven naar de ondergang van het Joodse volk. Het was normaal Joden te haten en een bijdrage te leveren aan hun ondergang, hen beschermen was dus strafbaar. Belangrijk is de drijfveren van de diverse daders te onderzoeken, maar tevens hun bijdragen, die veelal onmisbaar waren in de Holocaust als geheel: het spreekwoordelijke essentiële radertje in de machine. Daarmee ontstaat inzicht in de radicaliserende dynamiek binnen de Holocaust. Het effect van de radicalisering wordt duidelijk omdat uiteindelijk miljoenen Joden werden vermoord, hoewel dat waarschijnlijk aanvankelijk niet zo gepland was.⁵

Daders van de Holocaust hoefden zich vanwege de toenmalige nationaalsocialistische ideologie (nog wel afkomstig van de Führer zelf!) en de toen geldende rechtsorde niet schuldig te voelen voor hun deelname. Dat bleek ook tijdens het Eichmann-proces (1961) in Jeruzalem. De advocaten van SS-leider Adolf Eichmann, een van de hoofdverantwoordelijken voor de Holocaust, beweerden tijdens dat proces dat het *Führerbefehl* de spil vormde van de toen geldende rechtsorde, en dat dus de aanklacht van genocide niet terecht was. Wat Eichmann had gedaan werd pas achteraf als misdaad aangemerkt. Hij was een vreedzaam, ordelievend burger die de bevelen van Hitler naar beste vermogen had opgevolgd, maar die persoonlijk niets tegen Joden had. En het morele bewustzijn dan? Slechts één zaak zou hem een kwaad geweten hebben bezorgd: als hij *niet* gedaan had wat hem was opgedragen, namelijk, miljoenen mannen, vrouwen en kinderen de dood insturen.⁶

Adolf Eichmann aan het luchten in de gevangenis in Israël. 1961. Foto: Government Press Office.

Er was binnen het Derde Rijk al direct na de machtsovername van Hitler in 1933 sprake van omvangrijk geweld⁷, dat gedurende de Holocaust zou escaleren tot enorme proporties. Jörg Baberowski maakt duidelijk dat instituties geweld mogelijk maken. Binnen een bewapende en machtige organisatie die geweld legitimeert, kunnen mensen misdaden plegen waartoe zij alleen nooit in staat zouden zijn. Vergelding hoefden zij niet te vrezen. Wanneer doden een opdracht is,

'Functionarissen waren zich vaak niet bewust van de impact van hun acties in dienst van de Holocaust'

wordt medelijden opgevat als een inbreuk op de erecode van de groep. Het morele referentiekader van daders veranderde daardoor zozeer, dat zij geloofden dat moorden normaal is.⁸ Uiteraard heeft deze mogelijkheid tot ongestraft geweld een enorm effect op de radicalisering daarvan en het aantal slachtoffers dat het logischerwijs oplevert.

Bureaucratie

Niet alleen de omgekeerde rechtsorde binnen de nationaalsocialistische staat maakte de moord op de Joden voorstelbaar, mogelijk en zelfs wenselijk: het bood daders een uitgelezen gelegenheid zonder gewetenswroeging te handelen. Raul Hilberg wijst erop dat de vernietiging van de Joden mede mogelijk werd gemaakt door de bureaucratische organisatie van het Derde Rijk. ►

³ Timothy Snyder, *Zwarte Aarde. Geschiedenis van de Holocaust* (Amsterdam 2015), p. 15-25, 158.

⁴ Timothy Snyder, *Nooit Meer Auschwitz*, lezing (Amsterdam, 25 januari 2017).

⁵ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders. De Joodse catastrofe 1933-1945* (Bloemendaal 1992), p. 18.

⁶ Hanna Ahrendt, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (Amsterdam 2005), p. 83-85.

⁷ Nicolaus Wachsmann, *KL. Een geschiedenis van de naziconcentratiekampen* (Amsterdam 2015), p. 42-116.

⁸ Jörg Baberowski, *Hoe geweld gewoon wordt* (Amsterdam 2016), p. 41-42.

⁹ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders*, p. 27-31.

¹⁰ Zygmunt Bauman, *De moderne tijd en de holocaust* (Amsterdam 1989), p. 127-134.

¹¹ Hanna Ahrendt, p. 79.

¹² Zygmunt Bauman, p. 112.

¹³ Klaartje de Zwarte-Walvisch, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam 2009), p. 193-194.

Rechtsboven: Een ex-gevangene uit het concentratiekamp Dachau wijst naar Franz Trenkle, een van de veertig verdachten van martelpraktijken in het nazi-kamp, ca. 1945-1946. National Archives and Records Administration, Verenigde Staten. Hieronder: Een ontspannen moment van SS-officieren vlak buiten het kamp Auschwitz. Tweede van rechts is Rudolf Höss, 1944. United States Holocaust Museum.

Van de diverse ministeries tot bedrijven, tot zelfs kerken – allen leverden een bijdrage aan het vernietigingsproces, en iedere bijdrage was essentieel en aanvullend.⁹ Omdat deze bijdragen vaak maar een klein deel betroffen van het totale werk van een deelorganisatie binnen het Derde Rijk, waren functionarissen zich niet bewust van de impact van hun acties in dienst van de Holocaust. Zygmunt Bauman beschrijft de door Hilberg genoemde hiërarchische en functionele werkverdeling binnen de Holocaust als effectief middel om die tot stand te brengen. Deze verdeling maakte volgens Bauman twee parallelle processen mogelijk. 1) Een effectieve en functionele werkverdeling en 2) de vervanging van technische voor morele verantwoordelijkheid. De werkverdeling tussen de diverse bureaucratieën droeg eraan bij dat bijvoorbeeld een ambtenaar op een ministerie dat op een bepaalde manier een bijdrage levert aan de Holocaust, zijn taak zo goed mogelijk vervulde, maar vanwege de afstand tot het ‘eindresultaat’ geen enkele morele verantwoordelijkheid voelde. Hij diende slechts zijn direct leidinggevende tevreden te stellen; wilde dat over het algemeen zo goed mogelijk doen, maar had geen zicht op het effect van zijn daden – een essentiële bijdrage aan een effectieve *Endlösung*.¹⁰ In onze ogen, nu dus, is er sprake van medeplichtigheid aan de massamoord op de Joden, een ambtenaar destijds zou verklaren dat hij slechts zijn werk zo goed mogelijk doet. Ook Eichmann had geen oog voor zijn verantwoordelijkheid (of wilde dat niet hebben!) toen hij in 1961 in Jeruzalem verklaarde dat hij nog nooit een Jood had gedood, noch het bevel daartoe had gegeven.¹¹

De wil van de Führer was genoegzaam bekend. Hitler hoefde geen directe orders te geven om de Holocaust te stroomlijnen. Nazifunctionarissen of anderen binnen de heersende orde – van SS'ers tot fabrikanten van gaskamers – concurreerden fanatiek met elkaar om Hitler tegemoet te komen. Vanwege fanatisme, het stimuleren van de eigen carrière, of om wellicht orders binnen te

slepen. De ideologisch gefundeerde gelegenheid die Hitler bood, stimuleerde de moorddadige creativiteit van daders op elk niveau en daarmee radicaliseerde de Holocaust steeds meer: allerlei middelen werden bedacht om de eliminatie van het ‘Joodse ras’ voortdurend effectiever te maken.

De goede zaak

Het spreekt vanzelf dat een rechtsorde die het vermoorden van Joden legitimeert, zelfs als normaal kwalificeert, en een barmhartige houding ten opzichte van Joden als abnormaal en afzichtelijk benadrukt, daders aanmoedigt, zeker ideologisch gedreven daders als Himmler en Eichmann, om zo veel mogelijk Joden om te brengen voor de goede zaak van de overleving van het ‘Arische ras’. Moeilijk voor te stellen voor ons, maar heel reëel voor hen.

‘Zou je niet liever bewezen willen zien dat alle daders gek waren?’ vraagt Raul Hilberg zich af.¹² Een voorstelbare opmerking als je de kille en emotionele moordzucht van de nazikopstukken overweegt. Er bestaat echter geen eenvormig daderprofiel voor de Holocaust, veeleer is sprake van allerlei typen daders die daaraan vanuit eigen drijfveren een bijdrage hebben geleverd. Als daders niet per se gek zijn, hoe zou je een dader dan moeten definiëren? Is een dader een ideologisch gedreven moordenaar zonder geweten die de reikwijdte van zijn daden kan overzien zoals Himmler of Eichmann? Of is een dader iedereen die een bijdrage levert, klein of groot, aan de Holocaust?

Klaartje de Zwarte-Walvisch werd destijds door een politieman naar Westerbork begeleid. Over hem verklaarde ze dat hij heel aardig was, dat ze zelfs durfde te vragen of een marechaussee haar zou kunnen helpen ontsnappen. De betreffende agent zei na enig nadenken tegen Klaartje dat hij dat graag zou willen, maar dat het helaas onmogelijk is.¹³ De uitvoering van de ogenschijnlijk normale dagtaak van de sympathieke agent bracht Klaartje uiteindelijk wel in Sobibor, waar zij werd vermoord.

Uitersten

Enkele dadertypen vallen duidelijk binnen het gegeven kader van het daderbegrip. Het betreft uitersten. Aan de ene kant van het spectrum de ideologisch gedreven hoge nazi's, aan de andere kant de plichtsgetrouwe agent die 'slechts' zijn taak zo goed mogelijk vervult. In het lesmateriaal bij dit artikel (zie kader) komen een negental voorbeelden van daders naar voren. Ieder van hen past binnen dit spectrum en is te koppelen aan de hieronder beschreven fasen binnen de Holocaust. Als docent kunt u binnen het gegeven lesmateriaal ook zelf volop eigen daderbiografieën bedenken en samenstellen. Eventueel kunnen leerlingen op zoek gaan naar nog meer informatie over deze daders, of ook zelf daders naar voren brengen.

Een speciale categorie 'daders' die ook in het lesmateriaal naar voren komt betreft slachtoffers die door de nazi's tot daders werden gemaakt, bijvoorbeeld Joden die deel uitmaakten van een *Sondercommando*. Volgens Primo Levi, overlevende van Auschwitz, hield het bestaan van dat commando een boodschap in: 'Wij het Herenvolk, vernietigen jullie, maar jullie zijn niet beter dan wij. Als wij dat willen, en we willen het, kunnen wij niet alleen jullie lichaam, maar ook jullie ziel vernietigen, net als we met onze eigen ziel hebben gedaan'.¹⁴ Deze slachtoffers die een bijdrage leveren aan de Holocaust verliezen niet alleen hun leven, maar ook hun onschuld.

Fasen

De Holocaust kent een ontwikkeling die door historici in meer of minder fasen is ondergebracht en verklaard. Ik heb in mijn lessen gekozen voor de volgende fasen: identificeren – isoleren – deporteren – concentreren – liquideren. Deze fasering werd door historici pas achteraf aangebracht omdat gedurende de Holocaust onder invloed van de toenmalige omstandigheden daders improviseerden en er dus vooraf geen

'Zou je niet liever bewezen willen zien dat alle daders gek waren?'

blauwdruk bestond.¹⁵ Bovendien was de samenhang van gebeurtenissen voor buitenstaanders onoverzichtelijk, en stond ook niet op voorhand vast dat het proces waarin Joden steeds verder in het nauw werden gedreven uiteindelijk zou uitmonden in grootschalige moord.

De waarde van de fasering van de Holocaust is dat u als docent leerlingen de ontwikkeling daarvan op basis van de beschikbare feiten kunt laten ontdekken: identificatie maakte uiteindelijk liquidatie mogelijk. Leerlingen moeten oog krijgen voor die radicaliserende ontwikkeling

binnen de Holocaust. Daarnaast wordt duidelijk dat elke fase zijn eigen typen daders kent die vanuit eigen omstandigheden en eigen drijfveren een onmisbare bijdrage hebben geleverd aan de uiteindelijke moord op miljoenen. Belangrijk is dat leerlingen de daders koppelen aan de fasering van de Holocaust waarmee duidelijk wordt dat de bijdrage van de ene dader in een bepaalde fase noodzakelijk bleek voor een dader in een volgende fase. Op die manier wordt de ontwikkeling van de Holocaust zichtbaar en ook dat daders niet allemaal antisemitische psychopaten waren, maar misschien zelfs normale mensen die 'gewoon' hun dagelijkse werk deden. ■

¹⁴ Primo Levi, *De verdrinkenen en de geredden* (Amsterdam 1991), p. 49.

¹⁵ Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders*, p. 18.

Lesmateriaal

In het materiaal bij dit artikel geef ik een lesopzet en een opdracht die geënt is op dit artikel. Ik heb de lessen slechts één keer uitgeprobeerd, en zal in een volgend jaar de lessen zeker weer aanpassen. In de lesopzet geef ik collega's een mogelijkheid om te variëren. Dat zal ik volgend jaar zelf ook doen. Deze lessen gaan vooraf aan een PO over de Holocaust. Onderdeel van die PO is een daderanalyse. In deze lessen hebben leerlingen daaraan al gewerkt. De lessen werden door leerlingen positief ontvangen, mede omdat ze toe te passen zijn in de PO. Enkele reacties van leerlingen. Ellen: 'Het was interessant om het begrip daders eens uit te diepen en na te gaan wie nu eigenlijk als daders gezien kunnen worden. En vervolgens te ontdekken dat niet alleen Duitse soldaten en aanhangers van het nationaalsozialisme daders zijn, maar dat ook omstanders dat kunnen zijn. Ik had hier zelf eigenlijk nooit zo over nagedacht – dat je het profiel van een dader ook zo kunt zien.' Lotte vult aan: 'Tijdens de les over de daders van de Holocaust hebben we verschillende verhalen van verschillende daders gelezen. Dit was heel interessant omdat bleek dat veel mensen zich niet erg verantwoordelijk voelden voor hun daden. Hierdoor ben ik wel anders tegen de 'daders' aan gaan kijken, want eerst dacht ik dat iedereen die wat met de Holocaust te maken had, echt achter zijn of haar daden stond. Maar bij veel van de daders bleek dat niet iedereen zich echt bewust was van de gevolgen van zijn daden en sommigen deden het ook om bijvoorbeeld zichzelf of hun gezin te beschermen.'

Zie vgnkleio.nl voor het lesmateriaal bij dit artikel.

Fout in de Koude Oorlog

Luns en Ivens leidraad in onderhoudend boek

De Koude Oorlog hakte er ook in Nederland flink in. Met het NAVO-lidmaatschap werden de internationale conflicten onherroepelijk geïmporteerd en binnenlands dunnetjes overgedaan. Maar de polarisatie van 'rechts' en 'links' werd ook geëxporteerd, en wel in de personen van Joseph Luns en Joris Ivens – twee Nederlanders die ieder op hun eigen terrein wereldberoemd werden.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Martin Bossenbroek belicht in een onderhoudend boek bijna vijfenveertig jaar Koude Oorlog in Nederland, aan de hand van de levens van twee opvallende persoonlijkheden. Joseph Luns bevond zich als minister van Buitenlandse Zaken in negen kabinetten aan de uiterst conservatieve rechterkant van het politieke spectrum; vervolgens was hij nog dertien jaar secretaris-generaal van de NAVO. Filmmaker Joris Ivens hield zich levenslang op aan de uiterste linkerkant: op uitnodiging van diverse communistische regimes maakte hij documentaires die het Westen moesten overtuigen van het goede leven in de arbeidersparadijzen. Beide mannen waren 'fout' in de ogen van de andere partij. Beide mannen bleken meesters in het optuigen van hun eigen persoon en beweegredenen. Beide mannen werden hoogbejaard. Luns bleef tot op hoge leeftijd krasse uitspraken doen tegen alles wat progressief was, terwijl Ivens in de jaren voor zijn dood inzag dat hij zich misschien door Stalin en Mao in de luren had laten leggen.

Straatnaam

Bossenbroek begint zijn relaas met de onthutsende mededeling dat naar Luns die de hele Koude Oorlog lang de 'Bekendste Nederlander in het buitenland' was, slechts één miniem straatje in een Vinex-wijk in Goes is genoemd, en dat alleen omdat de oude naam verwarrend was.

Ter vergelijking: Joris Ivens heeft twee pleinen (in Amsterdam en Nijmegen), een laan (in Almere) én een monument (in Nijmegen, waar ook zijn geboortehuis een plaquette heeft gekregen). Toch was er een tijd waarin Luns in Nederland niets verkeerd kon doen en Joris Ivens als staatsgevaarlijk element werd beschouwd. Waar ging het dan mis? Pas aan

het einde van Luns' carrière, bijna tegelijk met de nationale rehabilitatie van Joris Ivens. De lange weg ernaartoe, via 'rechts' en 'links' die elkaar decennialang bestookten met verdachtmakingen en venijnige uithalen, tot nepnieuws aan toe, wordt door Bossenbroek helder en vaak geestig uit de doeken gedaan. Hij verplaatst zich beurtelings in de twee 'foute'

Joris Ivens. Foto:
Nationaal Archief,
Rob C. Croes / Anefo.

Nederlanders bij uitstek en geeft ze de rol van gids door de hoogten en dieptepunten van de Koude Oorlog; steeds zijn de Nederlandse reacties op die ontwikkelingen daarbij de rode draad. Luns en Ivens maakten beiden op cruciale momenten, met de 'kennis van toen', keuzes die in de ogen van de tegenstander fout waren. Het boek blijkt hierdoor uiterst bruikbaar om een aantal verplichte voorbeelden een gezicht te geven. Veel gebeurtenissen die ik als kind en puber maar half begreep, vallen met Bossenbroeks nuchtere, soms sarcastische weergave van de 'wetenschap van nu' op hun plaats. De bepalende keuzes van beide heren begonnen in het crisisjaar 1933. De tot dan toe als avant-gardist bekendstaande filmer Ivens liet zich in met de groep communisten die in een *Bruinboek* wilde aantonen dat de nazi's zelf, met hulp van Marinus van der Lubbe, de Rijksdag in brand hadden gestoken – een daad die ook de Nederlandse bevolking diep verdeelde. Ivens had dan al rondgereisd in de Sovjet-Unie en was lid geworden van de Communistische Partij Holland. Zijn films lieten vanaf 1933 alleen nog het arbeidersperspectief zien. Luns stamde uit een extreem nationalistisch, katholiek nest. Geheel in die lijn schreeuwde hij als jonge student moord en brand na de munterij op de Zeven Provinciën – nog zo'n gebeurtenis die de Nederlandse gemoederen in beweging bracht. Hij heeft dan zijn diensttijd al doorgebracht als matroos op een marineschip, was gefascineerd door alles wat militair was en voelde de munterij als een dolksteek. Van 1933 tot 1936 was hij lid van de NSB.

Nederlands-Indië

Na de oorlog zag de wereld er anders uit: de Nederlandse regering zon op een manier Nederlands-Indië te behouden zonder de ouderwetse koloniale verhoudingen. Ivens kreeg het verzoek als 'filmcommissaris' van het gouvernement de overgang ter plaatse ►

Joseph Luns, toenmalig minister van Buitenlandse Zaken, tijdens een persconferentie in 1979. Collectie Spaarnestad Photo, 1979.

Een demonstratie in Den Haag tegen het plaatsen van nieuwe kernwapens in Nederland. 1983. Eigen archief van E. Melchior.

vast te leggen. Het resultaat is een misstap die hem nog lang werd nagedragen, althans in zijn eigen beleving. In 1946 nam hij op eigen gezag de korte documentaire *Indonesia Calling!* op, een 'filmpamflet' waarin hij partij koos voor de vrijheidssrijd van de jonge Republiek Indonesië. Nog altijd doet op websites zijn eigen versie van de reactie van de regering de ronde: hij was niet welkom meer in Nederland en moest elke drie maanden zijn paspoort laten verlengen. In *De Waarheid* werd in juli 1963 nog gemeld dat Luns had geprobeerd een vertoning in Duitsland te voorkomen en dat de film in Nederland verboden was. In werkelijkheid begonnen de problemen voor Ivens pas toen hij, geheel vrijwillig, na 1947 jarenlang in het Oostblok verbleef om voor de communistische regimes te filmen.

Dat de Nederlandse overheid allergisch was voor alles wat naar communistische sympathieën reikte, wordt verklaard door

‘Veel Nederlandse communisten hadden moeite toe te geven dat zij zich op nietsontziende schurken hadden verlaten’

de groeiende afhankelijkheid van de Verenigde Staten: eerst 'emotioneel en moreel door de bevrijding, vervolgens financieel en economisch door de Marshallhulp, en ten slotte politiek en militair door het NAVO-lidmaatschap'. Om de Marshallhulp te behouden moest afstand worden gedaan van Nederlands-Indië, maar vervolgens werden ook onder dwang Nederlandse militairen in internationale conflicten ingezet, werd de krijgsmacht geheel veramerikaniseerd en werden onder druk de defensie-uitgaven verhoogd. Bovendien moest de regering accepteren dat de VS zou beslissen over de opslag (en eventuele inzet) van atoombomben op haar grondgebied.

Soft power

Bovenstaand beleid werd, onder een sociaaldemocratische premier nota bene, door de Nederlandse bevolking algemeen geaccepteerd; alleen de Communistische Partij Nederland en haar aanhang bleven zich verzetten. Bossenbroek verklaart dat met de 'soft power' die de VS zorgvuldig uitstrooide over de Nederlandse samenleving: van muziek en films tot elektrische apparaten en luxe-artikelen. Zelfs de latere protesten tegen de Vietnamoorlog kwamen oorspronkelijk uit Amerika en verstoorden de magie allerminst. Die afhankelijkheid hield ook in dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst doorlopend informatie deelde met de CIA, die stevige financiële en materiële steun verleende en eigen operaties uitvoerde in Nederland. Juist toen Chroesjtsjov zijn vreedzame co-existentie predikte, nam het wantrouwen in West-Europa toe: dat moest wel een dekmantel voor de ware Russische bedoelingen zijn. Een netwerk van anticommunistische organisaties zou door middel van publicaties en cursussen tegenwicht bieden.

Luns en Ivens, vertegenwoordigers van Fout Rechts en Fout Links, gingen ondertussen onverstoorbaar voort op de ingeslagen wegen. Luns veroverde in 1952, met zijn nationalistische standpunt in de kwestie Nieuw-Guinea, zijn eerste ministerspost. Voortvarend onderhield hij vervolgens innige contacten met de Amerikaanse regering om Nederland zo goed mogelijk op de kaart te

zetten. Ivens werkte al jaren in de Sovjet-Unie en het Oostblok en had drie films afgeleverd die in kijkjes boden in de verbroedering en vredeswil onder de arbeiders daar. Van harte schaarde hij zich achter de communistische machtsovernames in de nieuwe volksdemocratieën, zoals hij ook de lezers van *De Waarheid* in interviews liet weten. In Frankrijk maakte hij in 1956 zijn eerste speelfilm, *Tijl Uilenspiegel*, een aanklacht tegen het imperialisme en het kapitalisme; in Nederland werd de film niet uitgebracht, officieel vanwege kwetsende scènes voor het katholieke volksdeel, volgens Fout Rechts omdat de communistische boodschap onwenselijk was na het neerslaan van de Hongaarse Opstand. Ivens zelf, teleurgesteld in de destalinisatie, was alweer op weg naar Mao, zijn nieuwe held.

Factor van gewicht

Toen in Nederland de communisten zich eind jaren zestig nieuw krediet verwierven, onder meer door de groeiende protesten tegen de Vietnamoorlog en omdat zij het Russische ingrijpen in de Praagse Lente scherp veroordeelden, had Ivens zich al jaren ondergedompeld in de romantiek van de Cubaanse Revolutie en de guerrilla van de Vietcong. Op Cuba filmde hij de strijd tegen de contrarevolutionairen en leidde hij in het geheim, met vallen en opstaan, militaire filmers op. Na de Cubacrisis noteerde hij in zijn agenda dat de Sovjet-Unie de vrede had gered. In 1964 reisde hij in

het geheim naar Hanoi, waarna hij in 1967 en 1968 een aangrijpende film over de strijd van de Noord-Vietnamezen zou opnemen. In december 1968 volgde, na een warm onthaal in zijn vaderland, eindelijk de langverwachte overheidsopdracht voor een film over Nederland.

Luns had in 1962 vergeefs geprobeerd Kennedy te overtuigen dat Nieuw-Guinea beter bij Nederland kon blijven; hij was inmiddels een factor van gewicht binnen de NAVO. Toen de Sovjet-Unie besloot wapens te leveren aan Indonesië en Kennedy dat land als een 'dominosteen' ging zien die overeind moest blijven, bleken alle beproefde tactieken van Luns zinloos: Kennedy wilde vooral Soekarno te vriend houden. Voor Luns voelde het alsof het laatste restje Nederlandse zelfbeschikking verloren ging. Toen Kennedy negen maanden later om een bijdrage aan de Amerikaanse inspanningen in Vietnam vroeg, kreeg hij lik op stuk: geen sprake van. Luns moest begin 1968, tegen zijn zin, namens de Tweede Kamer Johnson om beëindiging van de bombardementen op Noord-Vietnam verzoeken en werd gered toen deze juist vredesonderhandelingen aankondigde. In weerwil van massale protesten tegen de president bleek uit een opiniepeiling dat de meeste Nederlanders achter de Amerikanen stonden en dat Luns 's lands 'meest vertrouwenwekkende politicus' was. Dat ondanks zijn vriendschappelijke contacten met de Portugese dictator Salazar.

Nietsontziende schurken

Wat Bossenbroek verstaat onder Fout Links en Fout Rechts wordt vooral duidelijk in zijn verslag van de jaren zeventig en tachtig. Fout Links verruilde massaal Stalin voor Castro of Mao en wist tot in de jaren tachtig de nare consequenties van hun dictaturen weg te poetsen. Veel Nederlandse communisten hadden daarna moeite toe te geven dat zij zich op nietsontziende schurken hadden verlaten,

hoe overtuigend zij zich ook keerden tot de sociaaldemocratie. Fout Rechts zag er geen been in de Amerikanen onvoorwaardelijk te steunen bij de gewelddadige bestrijding van het internationale communisme. De Binnenlandse Veiligheidsdienst richtte in 1969 zelfs een neppartij op, met een nepcommunistisch partijblad, met het doel zicht te krijgen op de maoïstische aanhang in Nederland. Er waren rechtse volhouders die waarschuwdten tegen Nixons ontspanningspolitiek en de Zuid-Afrikaanse Apartheid bleven verdedigen; er waren er ook die na Vietnam inzagen dat zelfs Amerika kon falen.

Fout Midden beleefde zijn hoogtepunt tijdens de antikernwapendemonstraties in de jaren zeventig en tachtig. Al in de jaren vijftig was een groep intellectuelen begonnen een 'Derde Weg' aan te prijzen als ontsnappingsroute uit het koudeoorlogsdenken – een weg die in de praktijk naar links afboog en daarom felle kritiek opriep. De 'Pugwash'-wetenschappers' bestookten de regering met onderzoeksresultaten over de gevaren van kernwapens, naar aanleiding van de verbijssterende bagatellisering door de Dienst Bescherming Bevolking. Het Interkerkelijk Vredesberaad was religieus geïnspireerd en wilde 'kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. De vredesbeweging wist de stemming in het parlement zo te beïnvloeden dat, na twee grote demonstraties, het plaatsingsbesluit werd uitgesteld tot 1985. Het besluit kwam er toch en de ene na de andere pacifist kwam openlijk tot bezinning, helemaal toen het einde van de Koude Oorlog door Washington in gang werd gezet.

Persoonlijkheden

Dat Ivens uiteindelijk populairder was dan Luns, komt volgens Bossenbroek doordat Nederland de uitwassen van extreemrechts aan den lijve had ondervonden, terwijl die van extreemlinks op afstand bleven. Ook vlakht hij

de persoonlijkheden van beide heren niet uit. De autoritaire, reactionaire Luns liep in de jaren zeventig hopeloos uit de pas met de tijdgeest. Bovendien viel in 1979 bij de onthulling van zijn NSB-lidmaatschap heel Nederland over hem heen, zeker toen hij met halve leugens reageerde. Eind jaren tachtig verspeelde hij zijn laatste krediet met beledigingen richting progressief Nederland, om in 1992 nog te onthullen dat hij in 1965 was benaderd door generaals die hem na hun staatsgreep premier wilden maken. Niemand nam hem meer serieus. Ivens echter werd de nationale knuffelcommunist. Begin jaren zeventig filmde hij voor de derde keer in China en zag er de utopische samenleving waarvan hij had gedroomd, blind voor repressie en wreedheid. Dat riep venijnige reacties op in Nederland, maar de waardering voor de kwaliteit van zijn werk (en voor zijn verwerping van de Sovjet-Unie) kreeg de overhand: hij werd uitgebreid gehuldigd, tot en met een Gouden Kalf in 1985. Wat ook hielp was dat hij, in flagrante tegenstelling tot Luns, met een mooie kop oud werd en tot op hoge leeftijd beminlijk bleef. Het kan verkeren. ■

De Pugwash Conferences on Science and World Affairs is een internationale organisatie die geleerden en publieke figuren samenbrengt met als doel het aantal gewapende conflicten in de wereld terug te dringen en oplossingen te vinden voor bedreigingen van de wereldvrede.

Fout in de Koude Oorlog. Nederland in tweestrijd, 1945-1989. *Martin Bossenbroek* (Prometheus, Amsterdam 2016), 300 blz., € 19,95

Continuïteit en verandering

Het vmbo-examen geschiedenis vanaf 2018

De vmbo-eindexamens Geschiedenis en Staatsinrichting gaan er vanaf 2018 anders uitzien, zowel wat betreft de inhoud als wat betreft de vormgeving. In dit artikel geven Huub Kurstjens en Gerard Rozing tekst en uitleg over deze veranderingen.

Huub Kurstjens is toetsdeskundige geschiedenis bij het Cito en **Gerard Rozing** is lid van de vmbo-commissie van de VGN.

Het vmbo-examen geschiedenis was vanaf 2003 voor het eerst niet meer gebaseerd op stofomschrijvingen zoals voorheen en had ook geen relatie meer met het havo/vwo-examenprogramma. Het examenprogramma bestond toen uit zes kerndelen die globaal omschreven waren en waarvan er jaarlijks twee centraal geëxamineerd moesten worden. Die twee centraal te examineren kerndelen waren niet of nauwelijks voorzien van gespecificeerde inhoud en stofomschrijvingen. Een historisch overzicht over de recente geschiedenis bestond ook niet. Daar kwam vanaf 2008 verandering in toen een zevende kerndeel aan het examenprogramma werd toegevoegd: het Historisch Overzicht vanaf 1900. Onderwerpen mochten niet meer jaarlijks rouleren en daarom werd er gekozen voor twee vaste onderwerpen bij het centraal examen (CE): het Historisch Overzicht vanaf 1900 en Staatsinrichting. De overige vijf kerndelen waren bedoeld voor het schoolexamen (SE). In de praktijk bleek dat het Historisch Overzicht veel omvangrijker was dan Staatsinrichting, waardoor besloten werd vanaf 2011 de wegingsfactor aan te passen. Niet langer gold dat beide onderwerpen vijftig procent van het examen moesten uitmaken, maar Staatsinrichting zou een derde van het examen gaan beslaan en het Historisch Overzicht twee

globaal geformuleerd, het Historisch Overzicht kende vele specificaties. Bovendien liepen bij Staatsinrichting wording en werking door elkaar. Inhoudelijk was er tussen Staatsinrichting en Historisch Overzicht sprake van overlap (denk aan de verzuiling, de Pacificatie, en dergelijke); van onderlinge samenhang en afstemming was geen sprake. Daarnaast moest voor GL/TL ook nog een verrijksdeel centraal geëxamineerd worden rondom drie losse onderwerpen – ieder met een korte tijdsspanne en een beperkte inhoud: de geschiedenis van de Sovjet-Unie (tussen 1917 en 1941), Indonesië (1942-1949) en het Midden-Oosten (1945-1979).

De opmerkingen van docenten en leerlingen lieten zich raden: ze vonden dat de verschillende onderwerpen van het examen (te) los van elkaar stonden en dat het examen een springerig karakter had. Bovendien gingen de examens over de jaren heen wel veel op elkaar lijken. Er waren inmiddels zo veel examens waarmee geoefend kon worden, dat het leek alsof het examen een trucje was geworden. Daardoor kwamen ook de betrouwbaarheid en de validiteit van het examen onder druk te staan. Vandaar dat uiteindelijk besloten werd tot het uitvoeren van ‘klein onderhoud’, een wijziging van de syllabus.

Syllabuscommissie

In het najaar van 2014 werd een syllabuscommissie benoemd, bestaande uit Alphons Mens (voorzitter), Gerard Rozing, Jos Niewold, Martin Bezemer (alle drie lid van de vmbo-commissie van de VGN en werkzaam als docent geschiedenis in het vmbo) en adviseurs Huub Kurstjens (Cito) en Albert van der Kaap (secretaris, SLO). De commissie kreeg de volgende opdracht: maak voor Staatsinrichting een intro met kernbegrippen die gebruikt/toegepast kunnen worden op de hele stof. Integreer Staatsinrichting en de Verrijksdelen in het Historisch Overzicht en structureer Staatsinrichting op dezelfde wijze zoals enkele jaren geleden met het Historisch Overzicht gebeurd is. Zorg ervoor dat de totale omvang van de examenstof min of meer gelijk blijft. Ga uit van de titel *Historisch Overzicht en Staatsinrichting vanaf 1848* en streef naar de eerste afname

‘De aanpak zal geen totaal nieuwe zijn. Eerder zal er sprake zijn van accentverschillen’

derde. De wijzigingen vielen in goede aarde bij de docenten, zowel wat betreft de introductie van het Historisch Overzicht als wat betreft de nieuwe weging in het examen. Ook de specificaties bij het Historisch Overzicht bleken een gouden greep: docenten en leerlingen wisten precies waar ze aan toe waren.

De last van het verleden

Ondanks deze aanpassingen bleven er een paar onevenwichtigheden bestaan. Zo was de systematiek in de beschrijving van beide examenonderwerpen sterk verschillend: Staatsinrichting was

Bijlage 1, Voorbeeld uit de syllabus

Interbellum (1918-1939), uit: GS/K/10 Historisch Overzicht vanaf 1900 GL/TL. Cursief: verrijkingsdeel GL/TL.

Europa (en de wereld)	Geschiedenis van Nederland	Staatsinrichting van Nederland
De kandidaat kan	De kandidaat kan	De kandidaat kan
De gevolgen van de economische crisis voor het vertrouwen in de democratie in Europa en in het bijzonder voor Duitsland herkennen en beschrijven.	De kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in Nederland herkennen en in het juiste tijdsgewricht plaatsen en toepassen.	De kenmerkende gebeurtenissen en ontwikkelingen in de Nederlandse staatsinrichting herkennen en beschrijven.
Parlementaire democratie / Republiek van Weimar / Dolkstootlegende / Bezetting van het Ruhrgebied (1923) / Inflatie / Mislukte staatsgreep door Hitler (1923) / Opleven van de economie in Duitsland (Dawesplan, 1924) / Duitsland lid van de Volkenbond (1926) / Beurskrach op Wallstreet (1929) / De wereldwijde economische crisis / Duitsland extra zwaar getroffen	Crisistijd / Werkloosheid / Stempelen / Werkverschaffingsprojecten / Aanpassingspolitiek / Gevolg van de economische crisis voor de democratie / Opkomst van de NSB / Handhaving neutraliteit	Algemeen actief kiesrecht voor vrouwen (1919)
Jaartallen	Jaartallen	Jaartallen
1923, 1924, 1926, 1929, 1933, 1938, 1939		1919

van het examen in mei 2018. Educatieve uitgevers zijn gedurende het gehele proces betrokken geweest en op de hoogte gebracht.

De commissie kwam na enkele maanden tot het volgende resultaat:

■ Een nieuwe structuur (zie bijlage 1 voor een voorbeeld) met drie kolommen naast elkaar, bestaande uit achtereenvolgens:

1. Europa (en de wereld)
2. De geschiedenis van Nederland
3. Staatsinrichting van Nederland

■ De drie kolommen worden, voor zover mogelijk, onderverdeeld in zes periodes vanaf 1848: Nederland (1848-1914)¹, de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), het Interbellum (1918-1939), de Tweede Wereldoorlog (1939-1945), Europa en de wereld (1945-1989), de Nieuwe Wereldorde (vanaf 1990).

■ De werking van de Staatsinrichting van Nederland krijgt een intro met een begrippenlijst bestaande uit kernbegrippen. Deze begrippen moeten leerlingen kunnen toepassen op de hele examenstof. Denk bijvoorbeeld aan begrippen als rechtsstaat, democratie, dictatuur et cetera.

■ De wording van de Staatsinrichting van Nederland is geïntegreerd in het Historisch Overzicht en begint vanaf 1848. De periode 1848-1914 is voorzien van een (Nederlandse) historische context.

■ Het Historisch Overzicht (van Nederland, Europa en de wereld) begint vanaf 1914, met een enkele aanvulling, zoals het Von Schlieffenplan. Bij het Interbellum (1918-1939) is met name de binnen- en buitenlandse politiek van Duitsland uitgebreid.

■ Voor GL/TL is het verrijkingsdeel ‘Sovjet-Unie’

in de periode van het Interbellum geïntegreerd. Het verrijkingsdeel ‘Indonesië/Nederlands-Indië’ is voor een deel opgenomen in de geschiedenis van Nederland en het verrijkingsdeel ‘Midden-Oosten’ is overgeheveld naar het SE. Op deze manier kunnen ook de leerlingen van BB en KB kennismaken met dit onderwerp.

■ De Koude Oorlog wordt aangevuld met onder andere de Hongaarse Opstand.

■ De Europese Unie krijgt een andere benadering: minder institutionele kennis, meer gericht op de rol en de functie van de EU binnen Europa.

■ Daarnaast zijn er enkele onderdelen geschrapt, zoals de ‘rechtspraak’ en een gedeelte van ‘Indonesië/Nederlands-Indië’.

Burgerschapsvorming

De vernieuwde syllabus biedt ook de mogelijkheid aan te sluiten op de discussie rondom ‘Onderwijs 2032’ en de nadruk die daar gelegd wordt op burgerschapsvorming.² Het onderdeel ‘Staatsinrichting van Nederland’, dat al vanaf 2007 centraal geëxamineerd wordt en waarbij de wording en werking van de Staatsinrichting in Nederland aan bod komen, biedt hiervoor mooie aanknopingsmogelijkheden. Zo maken de ontwikkeling van de parlementaire democratie, klassieke en sociale grondrechten, het ontstaan van politieke partijen, de emancipatie van verschillende bevolkingsgroepen, de rechtsstaat en het ontstaan van het populisme een vast onderdeel uit van de examenstof. Hetzelfde geldt voor de onderdelen ‘Europa en de wereld’ en ‘Geschiedenis van Nederland’, bijvoorbeeld rondom thema’s als totalitaire samenleving, ‘goed’ en ‘fout’

¹ De eerste periode heeft alleen betrekking op de geschiedenis van Nederland en op staatsinrichting. Bij de andere periodes komt de geschiedenis van Europa (en de wereld) erbij.

² Zie ook de reactie van de VGN daarop: tiny.cc/K2RS.

1 Voor een verslag van de veldraadpleging, zie tiny.cc/K2EXV.

4 Voor de brochure, zie: tiny.cc/K2EXB.

5 Voor informatie over de voorbeeldexamens, zie bijlage 3 bij dit artikel.

Bijlage 2 - vraag 1

Het gebruik van staatsinrichtingbegrippen in een historische context (uit: GI/TL-examen 2014-1, vraag 10).

Gebruik bron 1

Het echtpaar op de foto is verplicht een herkenningsteken te dragen. Tegenwoordig zou dat ondenkbaar zijn omdat het in strijd is met een grondrecht uit de Nederlandse grondwet.

> Welk grondrecht wordt bedoeld?

Bijlage 2 - vraag 2

Het gebruik van staatsinrichtingbegrippen in een historische context (uit: GI/TL-2016-1, vraag 24).

In 1936 werd onder leiding van Stalin in de Sovjet-Unie een grondwet ingevoerd. In **theorie** stonden er, net als in de Nederlandse grondwet, democratische grondrechten in deze grondwet. Maar in de **praktijk** werden deze grondrechten niet toegepast.

> Geef **twee** voorbeelden van democratische grondrechten die in de praktijk **niet** toegepast werden.

Enkele vragen uit de digitale veldraadpleging³:

'Geeft deze conceptsyllabus voldoende houvast aan u als docent om uw GTL-leerlingen voor te bereiden op het CSE?'

■ Ja: 95 procent – Nee: 5 procent

'Bevat de conceptsyllabus volgens u nog onduidelijkheden?'

■ Ja: 12 procent – Nee: 88 procent

'Aanvullingen, tips kunt u hieronder kwijt.'

■ Vijf kantjes! Vooral: graag voorbeeldvragen!

(Zie bijlage 3: de voorbeeldexamens)

tijdens de Tweede Wereldoorlog, antisemitisme, Holocaust, de discussie over de EU, globalisering, individualisering en cetera.

Het is ook de bedoeling dat door de vernieuwde syllabus leerlingen in staat zijn dwarsverbanden te leggen tussen (de wording en werking van) Staatsinrichting en het Historisch Overzicht. Deze benadering is niet helemaal nieuw, zoals blijkt uit twee vragen die afkomstig zijn uit de examens van 2014-1 en 2016-1 (zie bijlage 2, vraag 1 en 2).

Veldraadpleging

De resultaten van de syllabuscommissie werden in februari en maart 2015 via een digitale raadpleging voorgelegd aan docenten. Daar werd ruim gebruik van gemaakt: 153 collega's hebben gereageerd. De overgrote meerderheid vond de nieuwe structuur (drie kolommen) veel overzichtelijker dan de oude. Er was brede steun voor de integratie van Staatsinrichting en het verrijksdeel in het Historisch Overzicht. De splitsing tussen wording en werking binnen Staatsinrichting (kernbegrippen!) wordt een verbetering gevonden. Ook was er brede steun voor de aanvullingen voor Duitsland tijdens het Interbellum. De syllabuscommissie heeft haar werkzaamheden in april 2015 afgerond.

Bijlage 3 - voorbeeldexamens

Voor de voorbeeldexamens voor GTL-papier (en ook voor BB en KB-digitaal (pdf): zie de volgende website: tiny.cc/hxysr86. Of ga naar cito.nl, voorgezet onderwijs, daarna: centrale examens, vervolgens: óf: *schriftelijke* en praktische examens vmbo, en dan: voorbeelden van vernieuwde examens, óf: *digitale* examens vmbo, en dan rechts: voorbeeldexamens.

Als uitgangspunt is gekozen voor de examens van 2015. Het examen is op de volgende manier aangepast om als voorbeeld te kunnen dienen voor de examens vanaf 2018:

- De samenstelling van het examen is geheel chronologisch.
- HO, SI en de verrijksdelen zijn geïntegreerd (ook in chronologische volgorde).
- Iedere periode wordt voorzien van een tussenkopje.
- Overallvragen die over meer dan één periode gaan, worden voorzien van het tussenkopje *Door de tijd heen*.
- Vragen die *geschrapt* zijn hebben betrekking op de rechtspraak, ombudsman, handtekening staatshoofd en het Midden-Oosten.
- *Nieuwe vragen* die opgenomen zijn op basis van de aangepaste syllabus zijn met een * te herkennen: vr. 4, 12, 13, 26, 27, 31, 36, 40 en 41.

Concrete veranderingen vanaf 2018

De titel van dit artikel dekt goed de lading van wat er gaat gebeuren bij de examens vanaf 2018: continuïteit en verandering. De aanpak zal geen totaal nieuwe zijn. Eerder zal er sprake zijn van accentverschillen. Enkele veranderingen zijn al waarneembaar in de examens van de afgelopen jaren. In de voorbeeldexamens voor BB, KB en GL/TL die beschikbaar zijn, komen deze veranderingen nog duidelijker aan bod. Ze zijn als volgt te herkennen:

- Nieuwe contexten/bronnen gebruiken en combineren met bestaande kennis (zie bijlage 4, voorbeeldvraag 2)
- Overallvragen, zowel horizontaal in de stof als verticaal in de tijd
- Nieuwe examenstof (zie bijlage 4, voorbeeldvraag 1 en 3)
- Nieuwe vraagtypen (zie voor voorbeelden de brochure⁴)
- Het gebruik en het toepassen van kernbegrippen staatsinrichting die voorafgaan aan de inhoudelijke examenstof (zie bijlage 2, vraag 1 en 2)
- Het gebruik van tussenkopjes bij ieder van de zes perioden. Veel blijft ook hetzelfde, zoals:
- Het grootste deel van de inhoudelijke omschrijving
- De opzet met open en gesloten vragen en de verdeling tussen deze vragen
- De lengte van het examen
- Vrijwel alle vraagtypes uit de bestaande examens komen ook voor in de nieuwe examens
- Voor GL/TL blijft het verrijksdeel grotendeels bestaan, maar dan wel geïntegreerd, verspreid over de hele stof en cursief weergegeven.

Tot slot

De vernieuwde syllabus voor alle leerwegen (BB, KB, GL/TL) is te downloaden via de website van **Examenblad.nl** (ga daar naar 2018 en zoek de betreffende leerweg op).

Het CvTE heeft ook een brochure uitgebracht waarbij alle veranderingen helder en duidelijk op een rij gezet zijn. Deze brochure heeft als doel de structuur toe te lichten, de inhoudelijke veranderingen op een rijtje te zetten en voorbeelden te geven van vragen die in het centrale examen 2018 zouden kunnen voorkomen. In de brochure leest u per leerweg welke veranderingen er te verwachten zijn. Ook worden er voorbeelden gegeven van nieuwe vragen en vraagtypen die in het centrale examen toegepast kunnen worden. De brochure is vooral bedoeld voor docenten geschiedenis die lesgeven aan examenklassen basisberoepsgerichte leerweg (BB), kaderberoepsgerichte leerweg (KB) en de gemengde en/of theoretische leerweg (GL/TL). De brochure is te downloaden op de website van **Examenblad.nl** (zie noot 4). Daar staan ook andere documenten ter verantwoording van de keuzes die gemaakt zijn.⁵

De eerste centrale examens op basis van de nieuwe syllabus worden afgenomen in 2018. ■

Bijlage 4 - voorbeeldvraag 1

In de vmbo-examens Geschiedenis en Staatsinrichting zullen nieuwe vraagtypen voorkomen. Deze vraagtypen worden gekenmerkt door het leggen van verbanden (oorzaken, gevolgen en dergelijke) of waarbij een uitleg gegeven moet worden. Veelal zijn deze vraagtypen herkenbaar aan de 'Doe het zo'-formulering. Er moeten dan bijvoorbeeld twee stapjes gezet worden. Het antwoord wordt dan voorgestructureerd door een 'Doe het zo' waardoor het makkelijker wordt verbanden explicieter te benoemen (Bijvoorbeeld: Doe dit door eerst... en daarna...).

Bron 1

De Duitse keizer Wilhelm II geeft in 1922 zijn mening over het einde van de Eerste Wereldoorlog:

'De Duitse arbeiders hebben onder mijn leiding met veel moed en inzet aan het front gevochten. Zij zorgden ervoor dat er telkens voldoende wapens en munitie was. Dat ze later begonnen te twijfelen, was de schuld van de leiders van bepaalde politieke partijen. Die gewetenloze opruiers zijn de echte schuldigen aan de totale ineenstorting van Duitsland en het verlies van de oorlog. Het was niet de schuld van de fatsoenlijke en vaderlandslievende arbeiders.'

Gebruik bron 1

De Duitse keizer Wilhelm II geeft zijn mening over het einde van de Eerste Wereldoorlog.

> Leg uit, met behulp van de bron, dat zijn mening past bij de Dolkstootlegende. Doe dit door: eerst aan te geven wat de Dolkstootlegende is, en daarna, met de behulp van de bron, aan te geven dat de mening van de keizer past bij het begrip Dolkstootlegende.

Bijlage 4 - voorbeeldvraag 2

Bron 2 - Een deel van een pamflet (1942):

Aan alle leraren en onderwijzers uit Nederland!

De nazi-agenten hebben iets nieuws: **het nationaalsocialistische Opvoedersgilde**, waarin alle leraren verenigd moeten worden. Opvoeders van de Nederlandse jeugd, bedenk: **uw taak is zeer belangrijk!**

Weiger als één man lid te worden van het Opvoedersgilde!

Geef dit pamflet door. Laat het uw collega's lezen!

Gebruik bron 2

Het pamflet was **een reactie** op de Duitse bezetting van Nederland. Tegen welk onderdeel van de Duitse bezetting is dit pamflet gericht?

- A censuur
- B deportatie
- C gelijkschakeling
- D propaganda
- E tewerkstelling

Bijlage 4 - voorbeeldvraag 3

Bron 3

In 1939 verscheen deze spotprent in een Amerikaanse krant met als titel: 'Hoelang zal het huwelijksgeluk duren?'

Gebruik bron 3

De tekenaar vergelijkt het verdrag tussen Hitler en Stalin met een huwelijk. Hij is benieuwd hoelang het zogenaamde 'huwelijksgeluk' tussen de dictators Hitler en Stalin zal duren.

> Geef een politieke verklaring waarom de tekenaar twijfelt aan de duur van dit huwelijksgeluk.

Voetbalwedstrijden als vensters

Europees lespakket over voetbal

De moderne maatschappijgeschiedenis van Europa bestaat uit veel componenten: industrialisatie, secularisering, democratisering, emancipatie, wereldoorlogen, imperialisme. Maar een niet te onderschatten onderdeel van deze geschiedenis is voetbal. Veel Europeanen hebben zich hier, door alle turbulentie van de twintigste eeuw heen, mee bezig gehouden. Is het lesgeven over voetbalgeschiedenis dan misschien een middel om de Europese geschiedenis aan te pakken?

Jonathan Even-Zohar
is directeur
van EUROCLIO.

Diverse EUROCLIO-leden hebben aangegeven dat een onderwerp als voetbal een uitstekend middel is om leerlingen op bijvoorbeeld het beroepsonderwijs te enthousiasmeren voor het vak geschiedenis. Een aantal docenten uit Noord-Ierland wist bijvoorbeeld te melden dat leerlingen die een hoog risico hadden om 'schoolverlater' te worden pas het nut van schoolwerk begonnen in te zien toen tijdens geschiedenislessen gewerkt werd met de levensverhalen van spelers die ten tijde van *The Troubles* voetbalden. Het leek er ook op dat het kunnen *landen* van de grote en ingewikkelde geschiedenis in een lokale setting, zoals een historische voetbalwedstrijd, leerlingen hielp om historisch bewustzijn te ontwikkelen. In Kroatie staat een EUROCLIO-docent voor de klas die uitgebreid een voetbalwedstrijd uit het begin van de jaren vijftig behandelt, de zogeheten *Tito-Stalin Football Match*, om de leerlingen mee te nemen in de socialistische machtsstrijd van die tijd zonder dat het een 'dof en saai verhaal is'. Tot slot bleek er ook potentie te zitten in het lokale karakter van voetbalclubs en hun historie. Zo vertelde een docent uit Frankfurt hoe hij leerlingen met een migratie-achtergrond onderdeel van Frankfurt helpt voelen, door tijdens de geschiedenislessen te werken met de persoonlijke (migratie)verhalen

van de huidige spelers van de lokale club Eintracht Frankfurt.

Het zijn genoemde voorbeelden die ervoor hebben gezorgd dat EUROCLIO een aantal jaar geleden begonnen is om met verschillende leden lesmateriaal te maken over de Europese en wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw, bekeken door de lens van voetbal. Het initiatiefproject *Football. A People's History of Europe* is in 2016 van start gegaan met een ontmoeting in Belfast tussen veertien enthousiaste docenten die ook hun nationale verenigingen vertegenwoordigden. Op deze startbijeenkomst waren – naast enthousiaste docenten – ook ervaren partners uitgenodigd, zoals het Anne Frank Huis (dat projecten doet met voetbalcoaches en clubs om discriminatie tegen te gaan), de Britse stichting Football Against Racism Europe en het bedrijf Big Ideas Company (dat in 2014 samen met de voetbalbond van Groot-Brittannië het lesmateriaal *Football Remembers* uitbracht). De bijeenkomst resulteerde in drie verschillende plannen:

1. UEFA2020: Europa en de bal: EUROCLIO werkt tot 2020 met zoveel mogelijk enthousiaste docenten en historici samen aan een online lespakket, inclusief audiovisueel bronmateriaal, werkvormen, tijdslijnen en historische context. Op dit moment werkt een team van twaalf

docenten, uit twaalf verschillende landen, een geschied-didactisch raamwerk uit. Na de zomer verwachten we de eerste volledige overzichten publiek te kunnen maken.

2. Iconische voetbalwedstrijden: Een ander idee is om middels twintig voetbalwedstrijden de geschiedenis van de twintigste eeuw in Europa te benaderen. Wat zijn nu de wedstrijden die als 'vensters' kunnen dienen voor de Europese en wereldgeschiedenis? Een Duitse docente (en voetbalster) stelde bijvoorbeeld voor om stil te staan bij de laatste wedstrijd uit de tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstane Engelse vrouwenvoetbalcompetitie, een wedstrijd in 1921 met meer dan 50.000 toeschouwers, waar de Engelse voetbalbond aanleiding in zag om het vrouwenvoetbal te verbieden. Deze wedstrijd zou als 'venster' kunnen dienen om vrouwenemancipatie tijdens en na de Eerste Wereldoorlog te behandelen in de klas.

3. Voetbalgeschiedenis om club en school te verbinden: Tot slot bleek er ook veel animo te zijn om een samenwerking op te zetten tussen voetbalclubs en scholen. Clubs hechten veel waarde aan hun eigen geschiedenis, maar zien vaak niet een rol voor zichzelf weggelegd om ook deze geschiedenis in een breder kader te plaatsen. EUROCLIO werkt samen met voetbalclub Eintracht Frankfurt aan een methode die

voor vele clubs toepasbaar zou kunnen worden. De uitkomst van de samenwerking zou moeten resulteren in een aantal bruikbare tips over hoe clubs hun eigen archieven en collecties kunnen aanwenden voor het onderwijs. We hopen hier meer clubs in te kunnen betrekken en werken dit in 2017 verder uit. ■

Meer informatie

Wil je meedoen met *Football. A People's History of Europe* of meer te weten komen over dit project?

Neem dan contact op met jonathan@euroclio.eu.

NATIONAAL BEVRIJDINGSMUSEUM 1944-1945

Beleef de vrijheid!

Uit de geschiedenis ontstond een modern museum op één van de mooiste plekken van Nederland. Tussen heuvels en bossen is het verleden tot leven gebracht in het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945, ten zuidoosten van Nijmegen en Arnhem.

In het museum maak je de aanloop naar de oorlog mee, ervaar je de bezettingstijd, vier je de bevrijding en zie je de wederopbouw van Nederland en Europa. Door middel van geuren, interactieve presentaties, diorama's, modellen, originele films en geluidsfragmenten wordt de bevrijding op boeiende wijze verbeeld. Het museum toont aan jong en oud de actuele betekenis van democratie, vrijheid en mensenrechten.

ROSIE THE RIVETER

TE ZIEN

T/M 1 OKTOBER 2017

Tentoonstelling over de miljoenen Amerikaanse vrouwen die werkzaam waren in de oorlogsindustrie tijdens WO2.

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945

Wylerbaan 4, Groesbeek, Tel. 024-3974404, E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl

www.bevrijdingsmuseum.nl

@Bevrijding

/bevrijdingsmuseum

Liberation
ROUTE
EUROPE

Meesterwerk over twee kemphanen

Oranje tegen de Zonnekoning telt inclusief noten, lijst geraadpleegde literatuur en register bijna zeshonderd pagina's. Vanaf de eerste bladzijde neemt Panhuysen – auteur van onder meer *Rampjaar 1672* – de lezer in een houdgreep. Behalve geweldig vertellen kan hij ook bijzonder goed schrijven. Maar dat is niet alles. Zijn kennis over het dubbele onderwerp, koningstadhouder Willem III en Lodewijk XIV, is indrukwekkend. Bovendien beperkt hij zich in zijn geschiedschrijving niet alleen tot de twee kemphanen, hij doet eveneens uitvoerig verslag van de Europese geschiedenis van de tweede helft van de zeventiende eeuw met al

haar krijgsverrichtingen, vredesverdragen, verbonden, gelobby, spionage, hofleven, intriges en gekonkel.

Willem III, zo schrijft Panhuysen, werd voort geblazen door een 'protestantse' wind toen hij op 15 november 1688 met zijn leger op de Engelse kust landde. Wat de stadhouder vurig had gehoopt gebeurde: vooraanstaande Engelsen en verscheidene officieren met manschappen sloten zich bij 'Gods bezem' aan. Weliswaar wist zijn schoonvader, de katholieke Jacobus II, zijn uitgedunde leger in staat van paraatheid te brengen, maar een confrontatie op het slagveld durfde hij niet aan. Hij vluchtte naar

Frankrijk, om er tot aan zijn dood te blijven, en daarmee gaf hij Willem van Oranje, die getrouwd was met zijn oudste dochter Mary Stuart, vrij spel het constitutionele koningschap over Engeland, Schotland en Ierland over te nemen. Met het succes van de *Glorious Revolution* had de nieuwe koning drie doelstellingen gehaald. Hij had zijn status opgekrikt. 'Prins' mocht hij zich al noemen door het bezit van het prinsdom Orange in Frankrijk, en nu kwam er een allesovertreffende trap bij. Verder had hij de gevreesde invloed van de katholieke kerk in Engeland een halt toegeroepen. En wellicht het belangrijkste: hij had de machtsverhoudingen in Europa in evenwicht gebracht. Tegenover Frankrijk, dat in Europa domineerde, stond nu een even sterke en machtige coalitie. Willems grootste rivaal in Europa was, zoals gezegd, Lodewijk XIV. Diens geboorte in 1638 werd in Frankrijk als een geschenk van God beschouwd. Zijn komst zag men als 'de verlossing van een schrikbeeld'. Jarenlang had er een machtsstrijd gewoed en waren er godsdiensttwisten geweest, die het land hadden verscheurd. Alleen een 'universele monarch' met absolute macht kon voor een stabiele toekomst zorgen. Hij kreeg dan ook een bovenmenselijke status. Om die reden strekte alles wat hij deed of ondernam tot zijn eer en glorie. En 'glorie' viel er vooral op het slagveld te behalen. Vandaar dat hij een groot deel van zijn leven oorlog voerde. Ook wanneer hij alleen maar van de zijlijn had toegekeken, prezen na de opgetrokken kruitdampen gedichten, schilderijen, erepoorten en wat al niet meer de Zonnekoning de hemel in. Eveneens oogstte hij lauweren met de vele fortificaties, die hij Vauban, zijn ontwerper van vestingen, overal aan zijn grenzen liet bouwen of versterken. Dat door zijn agressie, vernielzucht en achtervolgingswaan het land

LUC PANHUYSEN
**ORANJE TEGEN DE
 ZONNEKONING**
 De strijd van Willem III en
 Lodewijk XIV om Europa

Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd van Willem III en Lodewijk XIV om Europa.
 Luc Panhuysen (Atlas Contact, Amsterdam 2016), 592 blz., € 34,99

failliet dreigde te raken en er een vreselijke hongersnood uitbrak, liet hij vanzelfsprekend niet op zijn Messiaanse conto bijschrijven. Kleurrijke beschrijvingen krijgen ook vorsten als Carlos II, koning van Spanje, geestelijk en lichamelijk gehandicapt, Karel II van Engeland, Jacobus II en Leopold I, die met de Ottomanen in het oosten continu in de clinch lag. Verder komen in het werk prominente mannen voor, die hun soeverein in raad en daad bijstonden. Voor Lodewijk XIV waren dat onder anderen kardinaal Mazarin (vervulde 'een sleutelrol' in zijn opvoeding), Colbert (belast met de Franse financiën), Louvois (minister van Oorlog) en Vauban.

Willems voornaamste intimi waren zijn boezemvriend Bentinck, zijn secretaris Constantijn Huygens jr, raadspensionaris Heinsius en edelman Van Keppel, die een bliksemcarrière beleefde. Ook tal van vrouwen passeren met vaak zeer onderhoudende verhalen de revue. Theresia van Oostenrijk bijvoorbeeld, met wie de Franse koning een verstandshuwelijk was aangegaan, zijn maîtresses Louise de la Vallière, Madame de Montespan en Madame de Maintenon. Met de laatste, die een paar jaar ouder was, en met wie hij na de dood van de koningin in het geheim trouwde, had hij een meer platonische relatie. Over het vrouwelijke geslacht in relatie tot Willem (als 'buitenman' had hij slechts twee passies: oorlog voeren en jagen) viel kennelijk niet zoveel te vertellen. Alleen Mary Stuart, die voor haar huwelijk huilend de zee was overgestoken, maar na de trouwplechtigheid van lieverlee van hem was gaan houden, krijgt van de auteur ruime aandacht. In mindere mate geldt dit voor de schoonzuster van zijn beste kameraad, Elisabeth Villiers, die 'loenste als een draak'. Luc Panhuysen heeft een meesterwerk geschreven, dat ik historici en docenten aanraad zo snel mogelijk te lezen!

Gert Moleman

Lege melkbussen schoonmaken

Liever kleine baas dan grote knecht. De Nederlandse middenstand 1920-1970. Tessel Pollmann (Boom, Amsterdam 2016), 256 blz., € 22,50

Een van de verhalen die ik altijd in de les vertel, is dat van mijn opa die melkboer was in de Roerstraat in Amsterdam. Het is vooral een oorlogsverhaal – de familie Frank en vele andere Joden woonden in de melkwijk – maar het gaat ook over het werk dat gedaan moest worden. Het was vóór de tijd van de melkpakken of plastic verpakkingen. Melk kwam in melkbussen en werd met maatbekers – ik heb er nog één, met keuringsstempels erin geslagen – aan de man gebracht. Gebracht, inderdaad, want mijn opa en twee knechten brachten de melk (en taptten melk, et cetera) met handkarren aan de man. Mijn oma stond in de

melkslijterij; vanaf het moment dat zij aangekleed was tot dat zij ging slapen. Ze verkocht boter, eieren, kaas en op een gegeven ogenblik ook Verkade-koekjes uit een grote blikken trommel. Toen mijn vader oud genoeg was, zo rond zijn tiende, kon hij gaan spoelen, oftewel de lege bussen schoonmaken, voordat zij weer werden opgehaald. Het was hard werken, maar dat was niet uniek. Iedereen werkte hard, zeker in de naoorlogse jaren. Veel van bovenstaande kom ik tegen in het boek *Liever kleine baas dan grote knecht*, van de aan het NIOD verbonden journalist Tessel Pollmann. De vele uren, de winkeliers met hun knechten, de ►

zwarte, fysieke arbeid, de vrouw die de 'basis' – de winkel – be-
mande, de kinderen die van jongs
af aan ondanks arbeidswetten
werden ingeschakeld, et cetera.
Pollmann benadrukt drie zaken in
haar boek. Vrouwen speelden een
onmisbare rol in de Nederlandse
middenstand. Niet alleen als
werkkraacht achter de toonbank,
maar ook als boekhouder, inkoop-
ster, contactpersoon in de wijk
en debiteurenbewaakster – de
man liet te vaak 'op de lat' kopen.
Ze waren dus veel zelfstandiger
dan veel andere vrouwen in die
tijd. Het tweede punt: menig
middenstander was meestal
ook arbeider. Er was vaak geen
familie-inkomen; beide geld-
bronnen waren hard nodig. Ten
slotte heeft Pollmann het over het
vermeende conservatisme van de
middenstand, een gegeven dat
zij afwijst. Volgens haar is er geen
bewijs van. Ik lees ook weinig
bewijs van het tegendeel.
Pollmann heeft voor haar boek
geput uit statistische overzichten,
maar vooral uit publicaties van
lokale historische verenigingen.
Ook putte zij uit, op haar verzoek
geschreven, memoires en uit de
overgeleverde informatie van
haar eigen familie. In de inleiding
wijst zij wel op de beperkingen
van het menselijk geheugen, de
aloude uitdaging van *oral history*.
Pollmann rekent in *Liever kleine
baas dan grote knecht* af met een
romantisch beeld over de kleine
zelfstandige als verbindende
schakel tussen arbeiders en de
hogere klassen. Ten eerste waren
nogal wat middenstanders zoals
gezegd zelf (deels) ook arbeider.
Daarnaast was de klant soms
wel heel erg koning, die op alle
tijden prompte service verlangde.
Vooral de 'grote boeren' die één
keer per jaar afrekenden en zo
naar een ander konden gaan –
krijgen ervan langs. De winkelier
moest ook altijd opletten wat er
werd gezegd. Klanten kunnen
zich weliswaar over van alles uit-
spreken, maar achter de toonbank
was discretie usance. Ook kon
je jezelf niet al te nadrukkelijk

tot een bepaalde zuil verklaren.
Dat kon klanten kosten, waarbij
Pollmann direct aantoonde dat de
verzuiling er wel was, maar lang
niet altijd leidde tot het alleen
kopen binnen de eigen zuil.
Het boek steunt deels op de foto's
van Ben van Meerendonk, die bij
het Internationaal Instituut voor
Sociale Geschiedenis berusten. De
medeoprichter van World Press
Photo heeft nogal wat herken-
bare beelden – de vrouw achter
de toonbank, de bloemenventer
aan de deur, de bakker met zijn
duivenkater – vastgelegd.
Tegen het einde van het boek ver-
wijst Pollmann nadrukkelijk naar
het zeer succesvolle *Gouden jaren*
van collega-journalist Annegreet
van Bergen, zij het met een vraag-
teken. Vanaf 1950 ging het zeker
beter in Nederland. Toch was
veertig procent van de Neder-
landse middenstanders daarnaast
nog arbeider. Tegen 1970 werd
dat minder, maar waren grootwin-
kelbedrijf en supermarkt geduch-
te concurrenten geworden.
Het verhaal van mijn opa's bedrijf
Melkinrichting Onrust is vooral
een oorlogsverhaal. Getekend
als hij was, heeft hij nooit over
de oorlog verteld. Hij en de twee
andere venters hadden lopers
voor de huizen en zijn meermalen
gestuit op 'Joodse mensen' (zoals
dat werd gezegd) die zichzelf
hebben opgehangen. Natuurlijk
waren zij ook getuige van het
wegvoeren van een flink deel
van de bevolking van de Rivie-
renbuurt. Ik bezit een onooglijk
papiertje waarop Gerrit Onrust
werd gesommeerd om zich – op
6 juni 1944 om halfvier 's middags
– te vervoegen bij de beruchte
*Zentralstelle für Jüdische Auswan-
derung*. Ik stel mij zo voor dat hij
wist waar onderduikers waren. Ik
stel mij ook voor dat de bezetter
wist dat een melkboer zo iets wist.
Wat gezegd is, weet ik niet. Wat
ik wel weet is dat er na de oorlog
twee bomen als dank in Israël zijn
geplant. Ook dat was een gevolg
van middenstander zijn.

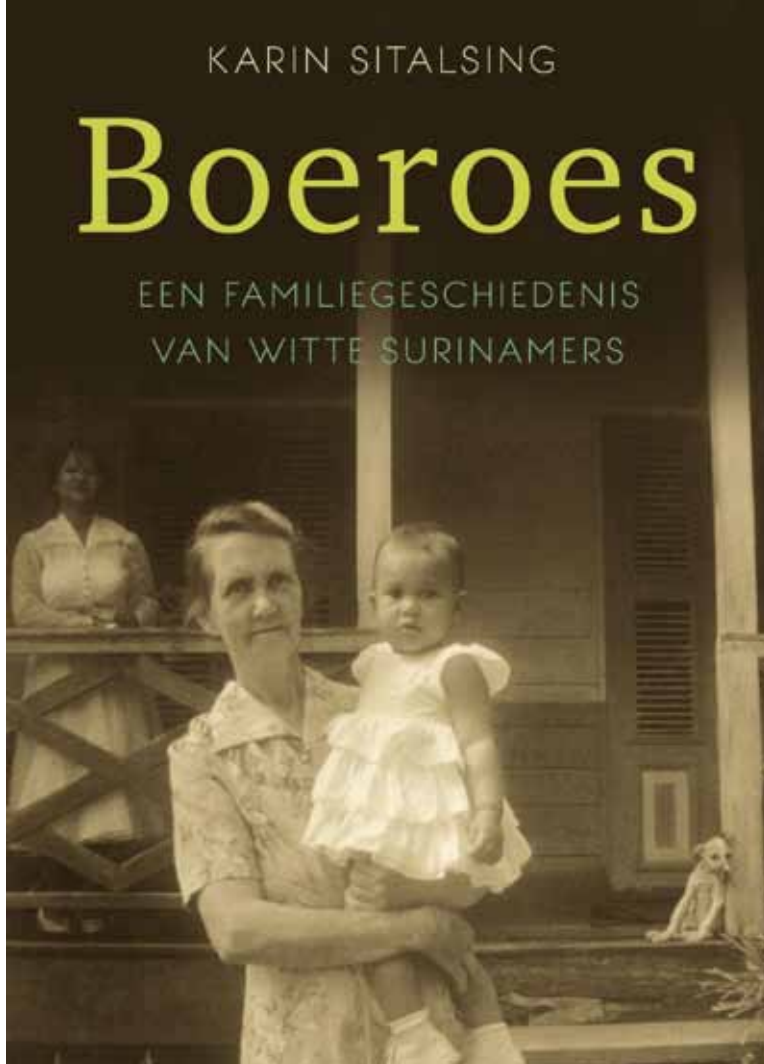
Ger Jan Onrust

Wentelen in twee werelden

Het is zondag 6 april 1845
als Arend van de Brandhof
de deur van de hervormde
kerk in Elst achter zich dichttrekt.
Het avontuur kan beginnen. Hij
en 383 anderen vertrekken naar
Suriname, een verre reis naar een
onbekend land, alwaar de grond
bewerkt moet worden. De groep
is huizen met drie kamers per
gezin en met vier beplante akkers
per woning, koeien, kippen en
gereedschap beloofd. In plaats
daarvan wordt – 41 dagen na ver-
trek – *zwamp* (moeras) gevonden
en de palissadepalmhouten hut-
ten zijn vier bij zes meter, één hut
per twee gezinnen. Sommigen
willen direct al weg.
Na vijf dagen overlijdt het eerste
kind en in korte tijd volgen 188
anderen. Buiktyfus is de waar-
schijnlijke boosdoener, maar
ook de slechte omstandigheden
spelen een rol. Plantage Voorzorg,
aan de overzijde van Groningen
aan de rivier Saramacca, is al af-
geraden door de plaatselijke arts
Tydeman. Ondanks tegenwer-
king in Suriname – blanken die
het land gingen bewerken, wat
moeten de slaven wel denken – is
het dringend noodzakelijk nieuwe
landbouwers te werven in het
vooruitzicht van de afschaffing
van de slavernij. De resterende
167 overlevenden trekken deels
naar de stad, gaan deels het land
bewerken, worden *boeroe*: hard-
werkende Surinaamse boeren en
arbeiders met een blanke huid.
Hoewel haar naam het niet doet
vermoeden – haar vader is een
Surinamer van Hindoeaanse
afkomst – heeft Karin Sitalsing
een boeroeachtergrond: haar
moeder, Anne Marie Loor, is een
boeroe. Sitalsing volgt in de
sporen van andere journalisten –
zie Judith Koelemeijer, Alexander
Münninghoff, Marcia Luyten,

Wil Schackmann, Eva Vriend en Suzanna Jansen – die hun eigen of andermans familiegeschiedenis uitpluizen en niet alleen dat verhaal, maar ook hun persoonlijke verhaal vertellen. Van genoemde auteurs is Sitalsing nog het meest op zoek naar haar identiteit.

Sitalsing: 'Bij Surinamers voel ik mij soms een beetje Surinaams, al zou geen enkele Surinamer mij als echte Surinamer beschouwen.' En in de epiloog: 'Nederlanders vinden mij bruin. Surinamers vinden mij wit. Maar nooit had ik last van mijn ontworteldheid. Sterker nog: ik vond het wel iets hebben. Ik wentelde me in beide werelden, de Surinaamse en de Nederlandse. Trots op allebei, op mijn Hollandse sproeten, mijn zwarte ogen en mijn hopjesvlahuid.' Na de mislukking aan de Saramacca vestigen de meeste boeroes zich op Uitvlugt, aan de rand van Paramaribo. Men gaat aan de slag met wisselcultuur; het ene jaar wordt cassave geplant, het jaar daarop bananen en daarna bataten. De boeroes worden daarnaast ook de melkleveranciers van Suriname. In Nederland waren ze gewend – gedreven door het calvinisme – hard te werken en daar gaan ze in Suriname mee door. Het zijn nuchtere, ijverige en soms koppige blanke Surinamers. Ook het onderwijs moet op niveau zijn – er moet wel iets van

Boeroes. Een familiegeschiedenis van witte Surinamers. *Karin Sitalsing* (Atlas Contact, Amsterdam 2016), 272 blz., € 21,99

het leven worden gemaakt. En dat leven duurt lang: wie Voorzorg overleeft, is sterk. Dat geldt ook voor hun nakomelingen. Boeroes blijken een erfelijke afweer tegen tyfus te hebben. Waar aanvanke-

lijk vooral binnen de eigen groep relaties werden aangegaan, is daar tegenwoordig veel minder sprake van. Het is vrijwel onmogelijk te zeggen hoeveel boeroes er op dit moment in Suriname (en in Nederland – ook zij namen deel aan de exodus rond de onafhankelijkheidsverklaring) zijn. Historicus en oom André Loor kreeg in 1995 de opdracht de geschiedenis van de boeroes te boekstaven. De boeroes bij elkaar krijgen? Dat zou vergeefse moeite zijn. 'Werk er liever aan goede Surinamers te kweken die trots zijn op hun boeroeafkomst,' zei Loor. Het was niet Sitalsings opdracht, maar het kan haast niet anders dat wie zich ook maar enigszins verbonden voelt met de boeroes, aan de hand van dit boek, trots is op zowel Suriname als de rol van de boeroevoorouders daarin.

Ger Jan Onrust ■

Kaart van Suriname uit 1801. Nationaal Archief.

Kwal op het strand van de geschiedenis

‘Doe normaal of ga weg.’ Dat was de boodschap van premier Rutte aan alle Nederlanders in een paginagrote advertentie in verschillende kranten, acht weken voor de Tweede Kamerverkiezingen. En toen kon ook Asscher niet achterblijven. Bij het uitkomen van deze *Kleio* zijn de verkiezingen inmiddels twee weken achter de rug. Ik voorspel dat we Rutte de eerste jaren niet meer op soortgelijke uitspraken kunnen betrappen. Maar het verschijnsel dat we aanduiden met de term ‘populisme’, zal minder snel verdwijnen dan veel verkiezings-slogans. Als het over populisme gaat, wordt door journalisten, politici en denkers snel en vaak de verbinding gelegd met de staat van onze democratie. En dan vallen er zware woorden, zoals crisis, bedreiging, boosheid en wantrouwen. Ze zouden het bestel aantasten als betonrot. Nu gaat er nauwelijks een decennium voorbij of ‘de crisis van de democratie’ wordt uitgeroepen. Dat zijn te grote woorden. Maar we kunnen ook niet onze neus snuiten en daarmee de vraag, de kwestie, als afgedaan beschouwen.

Het populisme is een prachtonderwerp voor het geschiedenisonderwijs: wat is populisme, waar komt het vandaan, waar zien we het meer in

de geschiedenis, waarom doet het zich in onze tijd (weer) voor, hoe moeten we het verschijnsel verklaren? Het onderwerp is een ideale oefening in burgerschapsvorming. Een hedendaags vraagstuk wordt bij geschiedenis vanuit het verleden benaderd en verklaard. Het populisme is een schoolvoorbeeld van een historische kwestie. Aan de hand van historische en hedendaagse vragen die betekenis hebben voor leerlingen, leren leerlingen op basis van historisch denken en redeneren, verbindingen te leggen tussen verleden, heden en toekomst. Vanuit de geschiedenis leren ze dat populisme vele gezichten heeft. Er is echter geen beginselverklaring, waarin je de grondslagen van het populisme leert kennen. Vaak is en blijft onduidelijk, waar de populistten precies voor staan. In ieder geval deinen ze mee op de golven van de tijdgeest. Laten docenten ervoor passen deze tijdgeest van ‘boosheidsoogst’ op één hoop te gooien. ‘Haat zaaien, demoniseren, pleur op, het dikke ik, nepparlement en het eigen volk eerst’ hebben verschillende achtergronden. Laat leerlingen hiernaar op zoek gaan. Gewapend met kennis en vaardigheden om onderscheid te maken tussen feit en mening en het besef van tijd- en standplaatsgebondenheid, leren ze snel af om te beginnen met oordelen. Toegegeven, het oogt niet spectaculair, maar ook het onderzoek naar het verschijnsel populisme begint met het onderscheiden en inventariseren van aspecten van economische aard, gevoelens en opvattingen van identitaire aard en narcistische boosheid die het recht claimt op onmiddellijke behoeftebevrediging. Het populisme is een ideaal vehikel om met gebruik van de kernconcepten volk en elite, de gecompliceerde werkelijkheid te

‘Het populisme is een schoolvoorbeeld van een historische kwestie’

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

reduceren tot simpele oneliners. De vraag naar historische parallellie is onontkoombaar. En aan het eind van de geschiedenisles is het tijd voor oordeelsvorming. Mijn mening is, dat populisme en fascisme veel overeenkomsten hebben, waarbij het antipluralisme de meest opvallende is. Op het beslissende criterium verschillen ze echter van inhoud: het populisme kent geen verheerlijking van geweld. Het is wel een kwal op het strand van de geschiedenis, waar je beste met een boog omheen kunt lopen. ■

Limburgse Archeologie Dag 2017

Op zaterdag 8 april 2017 wordt voor de negende keer de Limburgse Archeologie Dag georganiseerd in het Limburgs Museum in Venlo. De dag is gevuld met lezingen over archeologie. Er is de verkiezing van de archeologische top-5, de uitreiking van de Guillonpenning aan een persoon, instelling of bedrijf die zich bijzonder heeft ingezet voor de Limburgse archeologie en natuurlijk de archeologiequiz. De lezingen bestrijken het tijdstraject van de Vroegste Prehistorie tot en met de Nieuwe Tijd. In de ochtend is er een speciaal thema: "Ondergronds". Er zal ook een archeologische markt zijn in de foyer van het museum, en er wordt een speciale tentoonstelling geopend. De kosten voor de dag bedragen 25 euro voor leden van de Archeologische Vereniging Limburg (LGOG) en voor niet-leden 35 euro. Het museum is die dag vrij toegankelijk voor deelnemers. Meer informatie, inschrijving en nieuws op de website van het Limburgs Museum: www.limburgsmuseum.nl.

Histocrypto

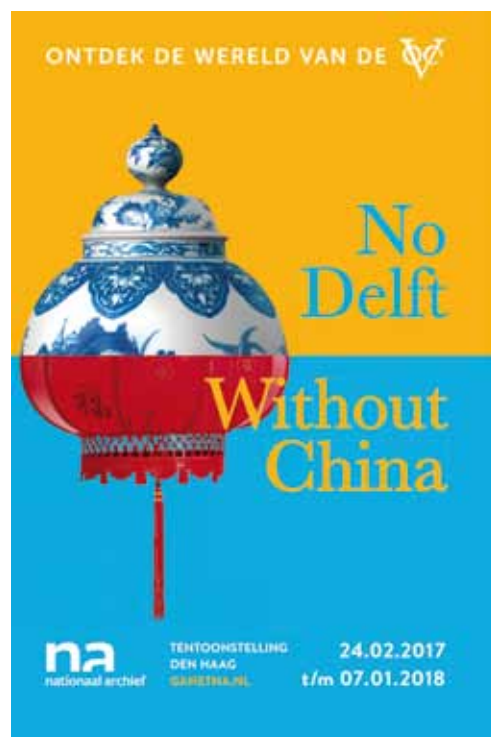
Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Wat hebben deze vier personen gemeen?

Stuur het antwoord vóór 24 april naar redactie@vgn-kleio.nl. Vergeet uw adres er niet bij te vermelden! Inzenden kan ook via de website vgnkleio.nl. Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio* 1 was: Godfried van Bouillon. De winnaar is Ronald Polak uit Leusden. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Bijschriften

In *Kleio* 1 zijn twee fouten in bijschriften bij afbeeldingen van Frederik II geslopen. De afbeelding op pagina 56 kwam niet uit *De arte venandi cum avibus* maar uit de *Nuova Cronica* van Giovanni Villani. De afbeelding op pagina 59 stamt niet uit het einde van de dertiende eeuw zoals vermeld, maar uit het midden van de dertiende eeuw. De redactie betreurt dit uiteraard zeer.

Door de geschiedenis met de VOC

In het Nationaal Archief is de tentoonstelling *De wereld van de VOC* te zien. Aanleiding voor deze tentoonstelling is de digitalisering van het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Dit archief bevat een schat aan informatie en vormt al jarenlang een unieke bron voor onderzoekers. Voor het eerst brengt het Nationaal Archief dit bijzondere materiaal samen in een tentoonstelling. De bezoeker wordt op ontdekkingsreis meegenomen langs unieke kaarten, scheepsjournalen, brieven en tekeningen uit 200 jaar geschiedenis; persoonlijke verhalen brengen de VOC-tijd tot leven. De tentoonstelling is tot 7 januari 2018 te zien in het Nationaal Archief in Den Haag. Speciaal voor leerlingen en leerkrachten van het basis- en voortgezet onderwijs biedt het Nationaal Archief op maat gesneden onderwijsprogramma's met als thema de VOC. Meer informatie op www.gahetna.nl/onderwijs.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Annemiek de Groot,
Juil Lelieveld, Richard de Rooij,
Anneleen Siebelink |
redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster, Daan
van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan
Schuijt, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Jan Verdonk, Hans
Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Langs de Rijn 1,
3962 EJ Wijk bij Duurstede
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl
Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 75,- | Studenten € 50,-
**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten
Marcel Nonhebel, secretaris,
contact didactiek cie.
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, ICT/taskforce
communicatie, cie. havo/vwo
Vincent Loth, contact LO-cie.,
PVVVO, LAR (ethische cie.)
Maarten van Gils, cie. nieuwe
docenten, coörd. VGN-activiteiten
Steven Stegers, Euroclio,
ICT/taskforce communicatie,
cie. Wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. VMBO,
contact SLO (M&M)

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Pleidooi voor de kunsten

Creatieve vaardigheden zullen onontbeerlijk zijn in de eeuw die nog grotendeels voor ons ligt. Dat is geen nieuws. Toch zijn de kunsten een Haagse sluitpost of überhaupt geen thema. In het onderwijs is dat te merken: de creatieve vakken hebben geen prioriteit, want de nadruk ligt op economisch 'nuttige' vakken. En breder: in een verzakelijke cultuur, waarin het draait om cijfers en minder om mensen, komt kunst hoe dan ook in het gedrang. Schrijver Guus Kuijer zei eens op Twitter: 'Hoe kun je slechte bestuurders herkennen? Kunst interesseert ze niet. Waarom niet? De mens interesseert ze niet.' Ik moest aan deze tweet denken toen ik een leidinggevende onlangs hoorde zeggen dat hij niets met beeldende kunst had. Ik geloof wel dat hij zich interesseerde in mensen. Toch is hij ook een representant van het verzakelijke onderwijs – de opmerking paste hem wel.

Het was niet voor niets dat Barack Obama zei dat hij vaak meer leerde van literatuur dan van het nieuws. Wat hij bedoelde is dat nieuws zegt te proberen de objectieve waarheid te tonen, maar daarin per definitie niet slaagt. Kunst beweert zoiets niet, maar geeft per definitie wel een eerlijk, wáár beeld (tenzij het staatspropaganda betreft, uiteraard). Kunst is menselijk. Kwetsbaar. Het relativeert. Het biedt troost. En het maakt daarom gelukkig. Ja!

*'Barack Obama zei
dat hij vaak meer leerde
van literatuur
dan van het nieuws'*

In kunst tref je anderen, maar vooral jezelf. In plaats van alleen op prestaties gericht te zijn, zouden jongeren daarom vaker met kunst geconfronteerd moeten worden om zichzelf te leren kennen. Van zelfinzicht – het kalibreren van je kompas – wordt de wereld vaak mooier. Hoewel muziek, tekenen, handvaardigheid, drama en dans onder aan de vakkenhiërarchie staan, zijn er altijd bevlogen docenten te vinden die hun vak

verrijken met opdrachten die de creativiteit aanspreken. Je kunt ook overdrijven in je enthousiasme: mij schoten de tranen in de ogen toen ik *Gezicht op Delft* van Vermeer weer zag, maar wel in het bijzijn van tien vwo 5-leerlingen. Ik zag dat ook zij onder de indruk waren – vermoedelijk niet zozeer van de zachte bries over de Schie, zo mooi geschilderd door Vermeer – maar eerder van mijn wat dramatische reactie.

We móeten zo veel: doelen halen, de portfolio spekken, een schaal hoger of een vast contract. Kunst trekt je even uit die malle prestatiemolen en brengt je oog in oog met jezelf en de ander. Kunst gaat over mensen, niet over de getallen onder de streep. Menselijkheid en gezond zelfinzicht, daar is altijd behoefte aan. Niet in de laatste plaats in het onderwijs. ■

Wil je op deze column reageren?

Mail naar maarmeneer@gmail.com.

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radio-programma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

Het genie Leonardo da Vinci

Tot en met 20 juni 2017 is de reizende tentoonstelling *Leonardo da Vinci – Artist – Inventor – Genius* te zien in de Beurs van Berlage in Amsterdam. De uitgebreide overzichtstentoonstelling laat zien dat Leonardo da Vinci veel meer was dan de schilder van de Mona Lisa. De expositie maakt al zijn werk tastbaar voor een breed publiek. Naast reproducties van Da Vinci's beroemdste kunstwerken, bevat de expositie tientallen uit hout gereconstrueerde uitvindingen. Deze zijn door Italiaanse vakmensen minutieus in elkaar gezet, op basis van Da Vinci's originele tekeningen, en een groot deel hiervan is door de bezoekers aan te raken en te bedienen. De letterlijke tastbaarheid van het getoonde werk maakt de denkwereld van het genie inzichtelijk en schetst een helder beeld van hoe ver Da Vinci zijn tijd vooruit was. Voor meer informatie ga naar www.davinci.amsterdam

Regiovoorzitters havo/vwo gezocht!

Voor de regiobesprekingen in mei is de havo/vwo-commissie nog op zoek naar een aantal regiovoorzitters. Met behulp van deze regiovoorzitters hopen we ook dit jaar weer voor het hele veld een gedegen overleg over de examencorrectie mogelijk te maken.

Voor het vwo in de regio's:

■ Veenendaal ■ Den Haag (voor één jaar in verband met vervanging)

Voor de havo in de regio's:

■ Nijmegen ■ Zwolle (voor één jaar in verband met vervanging)

Als regiovoorzitter bent u, samen met de andere regiovoorzitters, betrokken bij de bespreking van het CE en de voorbereiding van de regionale besprekingen. Deze centrale bespreking vindt dit schooljaar plaats op dinsdag 16 mei te Utrecht. Daarnaast zit u op donderdag 18 mei in uw eigen regio de regiobespreking voor.

Mocht u het regiovoorzitterschap in één van deze regio's op u willen nemen of heeft u nog een vraag over het regiovoorzitterschap, neem dan zo snel mogelijk contact op met Saskia Brederveld via s.brederveld@carmelhengelo.nl.

In Gods naam

De aanslagen zoals in Parijs en Brussel zijn voor velen onbegrijpelijk. Het ligt voor de hand dat de verklaring deels wordt gezocht in religie, niet in het minst omdat de daders zelf godsdienstige motieven invoeren. Deze serie hoorcolleges van vijf prominente denkers tracht te verklaren waarom sommige gelovigen evolueren naar religieuze terroristen. Wat zijn de sociologische en psychologische verklaringen voor die radicalisering en hoe verhoudt die zich tot de religieuze uitgangspunten? Welke grens wordt daarbij dan overschreden? Een theologische? Een humanistische? Of een politiek-filosofische?

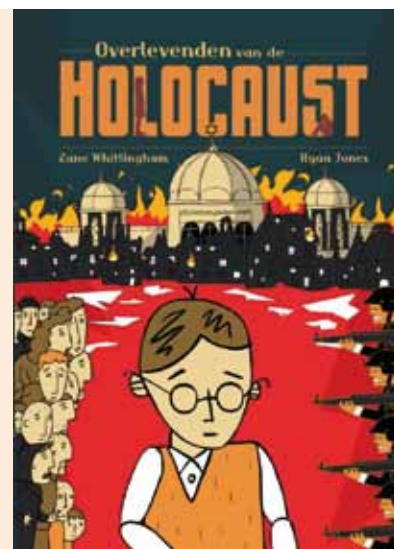
Het college is direct te downloaden (€ 27,50) en te beluisteren in de Home Academy Club, de streamingdienst van Home Academy. Home Academy heeft een eigen app voor smartphones en tablets. Deze is te downloaden in de App Store en in Google Play.

Kindergetuigenissen

Zes joodse kindergetuigenissen over de Holocaust, op simpele – directe – wijze verstrikt en simplistisch getekend, die een bruikbaar startpunt kunnen zijn voor lessen in basis/kaderklassen. In vijftien bladzijden vertellen kinderen die die aan de Holocaust ontkomen zijn (of overleefd hebben) hun verhaal. De gelijknamige tekenfilm was in 2014 genomineerd voor de *Bafta Awards*. Ondergedoken zijn, als ongewenste vreemdeling geïnterneerd worden, zonder ouders naar Engeland gestuurd worden, de bombardementen van Coventry overlevend, heen en weer geschoven worden tussen Duitsland en Polen of Auschwitz overleven: er is natuurlijk niets normaal aan welk overlevingsverhaal van de oorlog, maar vooral niet als ze door kinderen worden verteld. De in de ik-vorm vertelde herinneringen kunnen een begin zijn van lessen over wat oorlog en vervolging betekenen. Achterin worden de kinderen van destijds voorgesteld (en hoe het hen daarna is vergaan), er is een verklarende woordenlijst, een tijdlijn en worden websitesuggesties gedaan. Van de tekenfilm is jammer genoeg alleen de trailer (<http://fettleanimation.com/portfolio/children-of-the-holocaust-trailer/>) in Nederland beschikbaar.

Zane Whittingham, Ryan Jones, *Overlevenden van de Holocaust*.

Uitgeverij Memphis Belle, Amsterdam 2016. 96 blz. € 14,95.

Zuid-Afrika naar het Rijksmuseum

In 2017 presenteert het Rijksmuseum de eerste grote tentoonstelling over de relatie tussen Zuid-Afrika en Nederland. Vierhonderd jaar bewogen geschiedenis in driehonderd voorwerpen, vooral afkomstig uit Zuid-Afrika. Prominent in de tentoonstelling zijn de meterslange landschapspanorama's van Robert Jacob Gordon. Deze Nederlandse expeditie-reiziger bracht Zuid-Afrika in de achttiende eeuw in kaart en gaf het land daarmee een gezicht. De indrukwekkende portretten van kinderen geboren na 1994, na de afschaffing van de Apartheid, van de Zuid-Afrikaanse fotograaf Pieter Hugo verbeelden Zuid-Afrika's toekomst.

De tentoonstelling *Goede Hoop. Zuid-Afrika en Nederland vanaf 1600* is tot 21 mei 2017 in het Rijksmuseum te zien.

Adam Kok III (1811-1875)
gefotografeerd door P. Morozow.
Ca. 1860-1875. Western Cape
Archives, Kaapstad.

Fibula's in alle vormen en maten

Bijna vierhonderd fibula's, kledingspelden van brons en edelmetaal, zijn te zien in een tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden. In de oudheid en de middeleeuwen werd de fibula door zowel mannen als vrouwen gebruikt om kleding, vooral mantels, mee dicht te spelden. Het is het meest gebruikte en meest gevonden kledingaccessoire. Uit Nederland zijn er al minstens 25.000 exemplaren bekend, voornamelijk uit Nijmegen en het Rivierengebied. Vaak zijn het vakkundig gemaakte en prachtige voorwerpen, die veel vertellen over de mode van eeuwen geleden. De tentoonstelling is tot en met 7 januari 2018 te zien op de afdeling 'Archeologie van Nederland'. Uit deze tentoonstelling is ook het boekje *Fibula's. Vondsten, vormen & mode* voortgekomen. Het is voor € 12,50 te koop in de museumwinkel. Voor meer informatie www.rmo.nl/fibulas

Van Kiefer tot Ristelhueber

Beladen landschap: van Kiefer tot Ristelhueber toont de verbeeldingen van 'beladen' landschappen door vijftien kunstenaars. Voor Anselm Kiefer is heel Duitsland als landschap besmet. In de tentoonstelling is zijn werk *Bilder-Streit* te zien. Met typerende materialen als linoleum, olieverf, zand en jute toont hij zijn behoefte aan een nieuwe Duitse identiteit. Waar Kiefer een zoektocht verbeeldt, legt Sophie Ristelhueber letterlijk de bestaande sporen van conflict vast. Haar werk *Fait* laat de ogenschijnlijk serene overblijfselen van de eerste Golfoorlog in Koeweit zien. De tentoonstelling is tot en met 4 juni 2017 te zien in het Fries Museum in Leeuwarden. Meer informatie op www.friesmuseum.nl

Boven: Het schilderij *Slum forest* door Olphaert den Otter, 2012. Uit de serie *Homemade* eitempera op doek of paneel, bruikleen van de kunstenaar.

100% Romeins

Van 29 april tot en met 7 mei 2017 is het weer Romeinenweek. Tijdens deze week staat de rijke geschiedenis van ons land in de Romeinse tijd centraal. Thema is dit jaar '100% Romeins?' Wie was er eigenlijk Romein? Kon je als inwoner van de Lage Landen ook (een beetje) Romeins zijn? Het antwoord is veelzijdig en complex, en geeft stof tot nadenken. Samen met Stichting Romeinse Limes Nederland en talloze organisaties en verenigingen in Nederland stelt RomeinenNU, promotiebureau voor Romeinse geschiedenis, dit thema centraal voor een grote variëteit aan activiteiten en evenementen. Informatie over de evenementen tijdens de Romeinenweek, zoals exposities, lezingen, kookworkshops en fietstochten, vindt u op www.romeinenweek.nl. Het programma zal regelmatig aangevuld worden.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 12 mei

SPREKEND VERLEDEN onderbouw

Geheel herziene nieuwe editie

De belangrijke punten, zoals een gedegen historisch overzicht, gestructureerd en gevarieerd werkmateriaal, boeiende ICT die wat toevoegt en een praktisch Digibord blijven behouden.

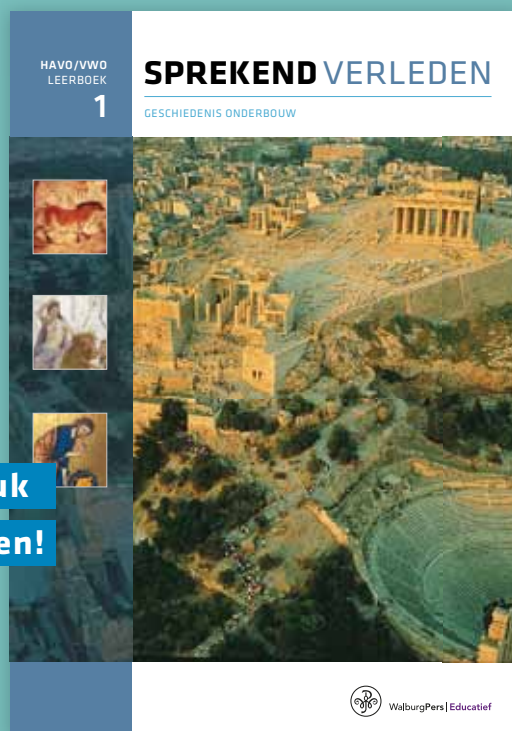
Maar ook:

- In het Leerboek staan nu veel nieuwe uitdagende opdrachten
- Leerboek ook zónder werkboek te gebruiken
- Basiswerkboek óf Werkboek-plus met keuze-mogelijkheden
- Inleidend hoofdstuk in het Leerboek afgestemd op historisch denken en redeneren

Nieuwe zesde druk

Deel 1 verschenen!

Nieuwsgierig geworden? Vraag nu de methode ter beoordeling aan op www.sprekendverleden.com

NIEUW EXAMENKATERN GESCHIEDENIS havo vanaf 2018

n.a.v. verlichting examenprogramma feb. 2017

Tweede, geheel herziene druk

WalburgPers Educatief volgt de examens en commissies op de voet. Naar aanleiding van de jongste ontwikkelingen waarbij het examenprogramma geschiedenis van het havo al met ingang van het centraal examen 2018 verlicht wordt, brengt WPE direct een geheel herziene tweede druk uit van het Examenkatern Geschiedenis voor havo.

Met dit katern volgen we de nieuwste syllabus (feb. 2017) van de 'verlichtings-werkgroep havo'.

Kernpunten van het nieuwe Examenkatern havo:

- inkorting in het Examenkatern als gevolg van inkortingen in de nieuwe syllabus
- andere accenten in het Examenkatern als gevolg van toevoegingen in de nieuwe syllabus
- deels nieuw werkmateriaal als gevolg van de recentste centrale examens

U kunt het katern bij uw leverancier bestellen met de volgende gegevens:

ISBN/EAN: 9789462490550

Training voor het Examen met Historische Contexten - havo vanaf 2018

Examenkatern Geschiedenis

Voor meer informatie en aanvragen van beoordelingsexemplaren zie:
www.sprekendverleden.com

WalburgPers | Educatief

ZATERDAG 8 APRIL

**STUDIEDAG MET LEZINGEN,
INTERACTIEVE SESSIES
EN WORKSHOPS**

DE UITDAGING VAN HOLOCAUSTEDUCATIE

WORKSHOPS

Diversión | Dialoog als burgerschapsinstrument

Movies that matter | Het gebruik van filmmateriaal
in lessen over WOII

Anne Frank Stichting | Stories that Move,
toolbox against discrimination

Ruud Hoff | Het Arabisch-Israelisch conflict
en de Holocaust

Yad Vashem | Learning about History –
Learning from History

NIOD | Een moeilijke geschiedenis. Lesgeven over
de Holocaust en andere genociden.

SPREKERS

Dr. Michael Gray, docent aan de
Harrow School in Londen

**Educational challenges of
teaching the Shoah**

Jaap Patist, docent lerarenopleiding
Geschiedenis, Hogeschool Utrecht
**Lesgeven over de Holocaust in een
polariserende samenleving**

TIJD	10:00 – 17:00 uur
LOCATIE	Universiteit Utrecht, Marinus Ruppert Gebouw (Uithof), Leuvenlaan 21 te Utrecht
KOSTEN	€ 15, incl. lunch
AANMELDEN	cidi@cidi.nl of 070-3646862
INFO	www.holocausteducatie.nl